

Univerzita Karlova v Praze

Fakulta humanitních studií

Allmende Kontor na Tempelhofském poli

od letiště až k městským zahradám

Magisterská práce

Autor: Bc. Adam Dlabola

Vedoucí práce: Tomáš Samek, Ph.D.

2016

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem předkládanou diplomovou práci vypracoval samostatně, všechny použité prameny a literatura byly řádně citovány a práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 24. června 2016

Adam Dlabola

Poděkování

Tato práce by nevznikla bez podpory celé řady osob. Tímto bych rád poděkoval zejména vedoucímu diplomní práce doktoru Tomáši Samkovi za užitečné podněty a čas, který mi věnoval, profesorce Ilse Helbrecht za její vřelé přijetí v Berlíně, všem informačním partnerům a kamarádům z Berlína, za jejich vyprávění, rady a podporu, Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy a celé univerzitě, které projekt výzkumu finančně podpořily a také své ženě a celé rodině za to, že mi naslouchali a motivovali mě k psaní.

All constructed truths are made possible by powerful 'lies' of exclusion and rhetoric. Even the best ethnographic texts – serious, true fictions – are systems, or economies, of truth. Power and history work through them, in ways their authors cannot fully control.

James Clifford¹

¹ CLIFFORD, James a George E. MARCUS (eds.). *Writing culture: the poetics and politics of ethnography*. Berkeley: University of California Press, s. 8.

Obsah

Obsah.....	5
Úvod	6
Plánování a participace na městě.....	13
Metodologická východiska	18
Plánování areálu a jeho historické pozadí.....	24
Od letiště k veřejnému prostoru	26
Vize pro Tempelhofské pole	31
Vstup do terénu.....	40
Allmende Kontor z perspektivy komunity městských zahradníků	44
Stávám se členem komunity	49
Allmende Kontor jako aktér plánování města.....	52
Závěr	57
Seznam pramenů a literatury	60
Internetové zdroje.....	65
Rozhovory, go-alongs a další zvláštní události	66
Seznam obrázků a fotografií.....	69

Úvod

Město je mrtvé, ať žije město: všem pochmurným prognózám navzdory byl veřejný prostor znovu objeven.

Hanno Rauternberg²

Předložená diplomní práce je antropologickou studií na téma městského plánování a zahradničení ve veřejném prostoru. Lze ji zařadit pod urbánní a politickou antropologii. Specificky přistupuje k tématům, která jsou na první pohled pro antropologii cizí a kterými se běžně zabývají jiné vědní obory, jako je architektura, urbanismus a geografie. V poslední době toto téma nachází své zastoupení i na půdě urbánní antropologie a sociologie města, mezi něž bych se svou prací rád zařadil.³

Prostorem, který ve své diplomní práci tematizuji, je areál bývalého berlínského letiště *Berlin – Tempelhof*. Plánování tohoto areálu s sebou nese celou řadu otázek. Vyjednává se zde budoucí podoba města. Odehrává se zde konflikt o tom, co se na území tohoto areálu postaví: bude to knihovna, nová čtvrť nebo plocha zůstane zelená?

Mými ambicemi v této práci není na tuto otázku odpovědět. Tento proces ještě zdaleka není u konce a snahu předvídat budoucnost přenechme raději jiným. To, o čem se v předložené práci snažím, je interpretace probíhajícího procesu plánování města. Plánování rozumím jako politickému procesu vyjednávání budoucnosti města. V rámci tohoto vyjednávání pozoruji specifické performativní způsoby využívané k reprezentaci jednotlivých plánů. Způsob, jakým v práci přistupuji k prostorovému plánování, blíže popisuji v následující podkapitole *Plánování a participace na městě*. Zde se u něho zdržím jen velmi zkrátka.

Pokud hovořím o plánování bývalého letiště *Berlin – Tempelhof* jako o plánování města, je tato záměna motivována snahou zdůraznit význam probíhajících procesů vyjednávání budoucnosti tempelhofského areálu v rámci rozvoje města. Domnívám se, že to, jakým způsobem se plánování bude vyvíjet, bude do jisté míry určovat i identitu celého města. A

² *Die Stadt ist tot, es lebe die Stadt: Allen düsteren Prognosen zum Trotz wird der öffentliche Raum neu entdeckt.* RAUTERBERG, Hanno (2013). *Wir sind die Stadt!: Urbanes Leben in der Digitalmoderne*. Berlin: Suhrkamp.

³ Tématu byla věnována část semináře *Antropologie v akci* na katedře Obecné antropologie Fakulty humanitních studií Univerzity Karlovy a též konference *Wie Plant die Planung* iniciovaná Etnologickým institutem Humboldtovy univerzity v Berlíně.

možná nejenom Berlína. Tempelhofské pole má aspirace stát se určitým příkladem plánování města vůbec.

Už dříve byl tento prostor mnohočetným symbolem a tato identita, a s ní i celé dějiny, se nyní znovu přepisují. Zda se do budoucna zachová pouze název Tempelhofské pole jako vzpomínka na někdejší nekonečnou rozprostraněnost parku nebo zda si prostor zachová svou současnou autenticitu a bude se nadále kulturalizovat různými uměleckými projekty, sportovními aktivitami, městskými zahrádkami, místy paměti atd., ukáže čas. Jedno je však již nyní zřejmé, tradiční plánování shora ztratilo výsadní právo rozhodovat o budoucnosti města.

V centru mého zájmu je otázka, jakým způsobem vybraní aktéři produkují a konstruují významy spojené s plánováním areálu. Odpovídám na ni prizmatem dvou témat: (1) plánování jako politické praxe a (2) plánování jako kulturní praxe. V obou případech se jedná o kategorie, které se v každodenní praxi vzájemně prolínají.

Odpověď na tyto otázky hledám na základě analýzy rozhovorů, map, prospektů a různých obrazových reprezentací a metodou zúčastněného pozorování. Metodám využitým v této práci a úskalím, s nimiž jsem se v jejím průběhu musel vypořádat, se blíže věnuji v kapitole *Metodologická východiska*.

Fyzické místo je v rámci plánování tempelhofského areálu překračováno směrem k sociálnímu prostoru, tedy prostoru, který je sociálně konstruovaný. K prostoru myšlenek, plánů a vizí a ke konkrétním formám jejich reprezentace. Již samotným tematizováním tohoto místa udáváme tempelhofskému areálu rozměr sociálního prostoru. Jednotlivé předložené plány na novou podobu areálu jsou reprezentacemi tohoto místa. Tyto reprezentace cirkulují městem, nejsou jednoznačně lokalizovatelné. Proces produkce a konstrukce významů kolem areálu bývalého letiště *Berlin – Tempelhof* tak není jednoznačně vtělený v určitém fyzickém místě: vyjednávání budoucí podoby areálu netvoří žádné fyzicky ohraničitelné pole.⁴

Sociální prostor a s ním spojené reprezentace se snažím uchopit na základě konceptu sociologie vědění: vědění strukturuje sociální prostor, jeho řád a mocenské vztahy a je jimi samo strukturováno. „Přístup k vědění rozhoduje o tom, jakými možnostmi sociální reprezentace a politické participace disponují jednotlivé osoby, skupiny a myšlenky. Neboť

⁴ OSMAN, R. (2014): *Sociální prostor*, In: MATOUŠEK, R. a R. OSMAN (eds.): *Prostor(y) geografie*. Praha, Karolinum, s. 33-58.

každé privilegium vědění nutně vytváří sociální exkluze a politické hierarchie.“⁵ Vědění zároveň definuje i naši společenskou příslušnost a postavení v každodenním životě a umožňuje nám se v něm orientovat. Pomocí kódování a rozpoznávání různých systémů symbolů a znaků, jako jsou plakáty, transparenty, graffiti, vizualizace plánů, nám pomáhá identifikovat prostory a orientovat se v jejich uspořádání.

Plánování města lze touto optikou vnímat jako prostor, kde se setkávají různé formy vědění: odlišné perspektivy, formální posudky městské správy, nejednotné a fluidní vědění občanských hnutí, ale také zkušenosti městských iniciativ a aktivistů. Za trefnou metaforu k tomuto procesu považuji přirovnání plánování k divadelnímu dramatu.⁶ S tím rozdílem, že oproti divadlu, se v této hře rozhodují reálné zájmy obyvatel města. Jeho aktéři (politici, urbanisté, územní plánovači, sociální inženýři a architekti, ale i různé iniciativy, hnutí a občanská společnost) využívají rozmanité performativní způsoby, které jim umožňují získat převahu a přízeň publika, kterou potřebují, aby mohli realizovat vlastní plán. Vzájemně soutěží o moc rozhodovat o budoucnosti Tempelhofského pole a tím i o budoucnosti města. Nástroje, které jim slouží k dosažení kýžených cílů, jsou nejrůznější formy vědění (jako jsou zkušenosti, návrhy, posudky a plány) a způsoby, jakými je v různých situacích prezentují.

Cílem jednotlivých účastníků této soutěže je vytvořit takové soubory významů a reprezentací, které by dominovaly nad jinými takovými soubory.⁷ K tomu využívají specifickou rétoriku a vizuální formy. Problematikou je to, že jeden z hráčů či jejich skupina zároveň i udává pravidla této hry. Vytváří dominantní diskurz o městském prostoru a určuje exkluzi/inkluzi dalších alternativních diskurzů o praxi městského plánování.⁸

Je tedy zcela na místě za jednotlivými reprezentacemi plánů hledat i otázku po právu na město. V této práci ji chápu, jako otázku po právu zapojit se do plánování města. Právo na město, viděno touto optikou, se neomezuje pouze na konkrétní užívání prostoru města, ale zahrnuje rovněž přístup k politickým diskusím a rozhodování o budoucím vývoji města. Holm

⁵ KASCHUBA, Wolfgang (2016). *Vom Wissender Städte: Urbane Räume als Labore der Zivilgesellschaft*. In KASCHUBA, Wolfgang, KLEINEN Dominik und Cornelia KÜHN (eds.) (2016). *Urbane Aushandlungen. Die Stadt als Aktionsraum*. Berlin: PANAMA-VERLAG (Berliner Blätter, 69), s. 18.

⁶ VÖSU, E. (2010). *Metaphorical analogies in approaches of Victor Turner and Erving Goffman: Dramaturgy in social interaction and dramas of social life*. Tartu: Department of Ethnology, University of Tartu.

⁷ CHANG, G. C. a MEHAN, H. B. (2006). *Diskurz vedený nábožensky: Bushova vláda o válce s terorismem a alternativní diskurzy*. *Biograf* (40-41), 69.

⁸ BINDER, Beate (2009). *Streitfall Stadtmitte: Der Berliner Schlosplatz*. Böhlau Verlag: Köln-Weimar-Wien, zejména s. 131.

v návaznosti na Lefebvra rozlišuje tři roviny „práva na město“. Právo na město je jednak (1) právem na přístup na místa společenského kapitálu, přístup k městské infrastruktuře a vědění. (2) Zároveň je také právem na rozdílnost, které se opírá o představu města jako místa setkávání se a výměny. (3) Poslední rovinou práva na město je utopická rovina představy městského jako příslibu konkrétních vizí vývoje. Jedná se o představu navrácení městského prostoru jeho obyvatelům. Je vyjádřením nespokojenosti nad stávajícím stavem města (včetně městských politik) a snahou o jeho nápravu.⁹

Základem tohoto požadavku podle Holma již není jako u Lefebvra, fordisticky orientované, nýbrž neoliberální město, které je charakteristické novým způsobem produkce a produkcí nové exkluze. Do popředí se proto znovu dostává otázka po účasti na městské společnosti a jejich zdrojích. Právo na město nelze redukovat na individuální právní nárok, jedná se o společenskou utopii a současně o kolektivní požadavek. Představuje návrh lepšího světa a stává se agendou sociálních hnutí. Právo na město upozorňuje na konfliktní charakter vyjednávání podoby města, který může (jak se ukázalo také v případě Tempelhofského pole) přerůst v odpor a rezistenci proti stávajícímu řádu. Je podnětem pro vznik nejrůznějších občanských iniciativ a sociálních hnutí, která hájí svá práva.¹⁰

Úspěšnost těchto hnutí je podle Holma závislá také na jejich schopnosti integrace svého programu do aktuálního stavu nebo směřování vývoje města. V kapitole *Plánování areálu a jeho historické pozadí* se na základě četby vybraných autorů snažím přiblížit vývoj a transformace městské politiky Berlína, abych následně na tomto podkladě mohl přistoupit ke konkrétní analýze procesu plánování tempelhofského areálu. Za aktuální trend vývoje městské politiky bývá často označován trend tzv. podnikatelského města.¹¹ V návaznosti na Harveyho a Jessopa Holm rozlišuje tři úrovně podnikatelské městské politiky. (1) První je konkurence mezi městy (různé investice s cílem nalákat turisty, daně platící obyvatele atd.). (2) Další rovinou je snaha různé oblasti správy přetvořit tak, aby odpovídaly podnikatelskému vzoru. Integrovaná politika, kulturní činnost atd. stojí spíše na okraji zájmu, v centru je politika hospodaření. (3) Třetí rovina je orientace vedení města (v Berlíně Senátu, městských rad atd.)

⁹ Srov. HOLM, Andrej. *Das Recht auf die Stadt. Blätter für deutsche und internationale Politik*. 2011, 2011(8), s. 89-97.

¹⁰ Tamtéž.

¹¹ Tamtéž, s. 92.

na obchod. Vznikají partnerství mezi veřejnou a soukromou sférou. Zde je možné mluvit také o podnikatelské lobby neboli o snaze prosadit soukromé zájmy ve veřejné sféře.¹²

V další kapitole *Od letiště k veřejnému prostoru* se přesouvám k interpretaci plánování Tempelhofského pole založené na analýze uskutečněných rozhovorů a několika mediálních pramenů. Postupoval jsem na základě velmi podobného principu, jakým je sledování „dialogické sítě“¹³ s tím rozdílem, že do této dialogické sítě začleňuji i informace, na které jednotlivé zdroje sami explicitně neukazují, ale jež podle mého názoru pomáhají předchozí informaci porozumět a rozšířit ji. Stručně řečeno: určitá informace odkazovala k další a ta zase k další. Následoval jsem tedy snahu do tohoto politického procesu proniknout, zjistit jaká je pozice jednotlivých účastníků, jak se tato pozice postupně vyvíjela a jaké plány jsou jimi současně prosazovány.

Ke slovu se zde dostávají dva aktéři: (1) Prvním je Senát města Berlín (*Senat von Berlin*, dále jen Senát – *der Senat*), který je výkonným orgánem, přísluší mu zákonodárná iniciativa a má na starost fungování jednotlivých rezortů, jako je vzdělání, hospodářství, rozvoj města a životní prostředí (v tomto ohledu má blíže k vládě ČR nežli k Senátu ČR.). Ten je zde reprezentován vybranými zástupci a plány, které prezentují. (2) Druhým aktérem, který v této kapitole dostává prostor, je občanská iniciativa *100% Tempelhofer Feld* (100% Tempelhofské pole), která se proti plánům Senátu postavila. Název iniciativy vyjadřuje její přání nechat Tempelhofské pole bez jakékoli zástavby, tedy „stoprocentně“ volné a otevřené veřejnosti.

V další kapitole *Vize pro Tempelhofské pole* navazuji na předchozí kapitolu a pohled vybraných aktérů na jednotlivé události, na plány, které padly, nebo se naopak teprve vyvíjejí a na občanskou participaci při plánování budoucí podoby tohoto areálu dále rozpracovávám směrem k naznačeným cílům práce. Jedná se o analýzu vybraných materiálů, která má za cíl ukázat, že aktéři plánování Tempelhofského pole vytváří různé strategie a využívají nejrůznějších performativních způsobů, aby získali politickou moc rozhodovat o budoucí podobě tohoto areálu.

Přestože iniciativa *100% Tempelhofer Feld* prokázala, že umí vyvinout obrovský tlak a získat širokou podporu různých dalších občanských iniciativ a obyvatel a postavit se tak plánům

¹² Tamtéž.

¹³ CHANG, G. C. a MEHAN, H. B. (2006). *Diskurz vedený nábožensky: Bushova vláda o válce s terorismem a alternativní diskurzy. Biograf* (40-41), 69.

Senátu, zaregistroval jsem, že schůze této iniciativy, na kterých se projednávají mimo jiné také strategie a plány jejích dalších kroků ve vztahu k plánování tempelhofského areálu, navštěvuje relativně malý počet zájemců.

To nebyl primární důvod, proč jsem vedle dvou výše zmíněných aktérů politického procesu plánování města začal tematizovat také každodenní prostorové praktiky uživatelů Tempelhofského pole: prostorové praktiky stály v centru mého zájmu již na samém počátku výzkumu. Ve snaze tematizovat plánování areálu Tempelhofského pole jsem je však ve své práci na čas opustil, abych si později uvědomil, že jsou součástí tohoto dramatu.

Třetím a posledním aktérem, kterému ve své diplomové práci věnuji pozornost, je komunita *Allmende-Kontor* spojená se stejnojmenným zahradnickým projektem, který se rozkládá ve východní části tempelhofského areálu. V první části své práce jsem dal více prostoru reprezentacím plánů prvních dvou aktérů, abych přiblížil základní rysy konfliktu, zatímco v dalších částech věnuji víc prostoru tomuto projektu.

Otázkou, která se prolíná následujícími kapitolami, je ta samá otázka, kterou jsem si kladl na počátku práce – s tím rozdílem, že každodenní užívání prostoru, pod něž je možné zahrnout nejrůznější prostorové praktiky, jako jsou sportovní a rekreační aktivity od grilování ve veřejném prostoru, přes pozorování ptáků, procházky parkem až po nejrůznější větrné experimenty a také zahradničení, jsou přeci jenom trochu jiné formy participace na plánování města. Na tomto pozadí se nabízí otázka, zda lze každodenní užívání prostoru ve smyslu prostorových praktik začlenit do procesu plánování města.

Tuto část otevírám vlastními prostorovými praktikami, kdy v rámci kapitoly *Vstup do terénu* seznamuji čtenáře se svými prvními kroky po Tempelhofském poli. Spíše než jako analýza plánování se tahle část může jevit jako přesun ke zcela jinému tématu. Mým cílem však bylo ukázat, že pohyb a vlastní zkušenost může být tím, co nakonec strukturuje vnímání jednotlivých plánů.

Z této kapitoly se plynule přesouvám k *Allmende Kontor*. Popisuji, jak projekt vnímám a jak charakterizuje sám sebe. V další části práce se věnuji tomu, jak jsem se stával součástí tohoto projektu, a interpretuji jeho postavení k projednávaným plánům. Ukazuji, že je možné *Allmende Kontor* považovat za jednoho z aktérů plánování tempelhofského areálu. Jeho poloha v procesu plánování je přitom oproti oběma výše zmíněným, Senátu a 100%

Tempelhofer Feld, poněkud odlišná. S oběma aktéry je v neustálém kontaktu, avšak na místo plánů do budoucnosti se prezentuje již existujícími formami, kterými jsou právě městské zahrady a vše, co k nim patří. Tedy „již hotovým“ projektem. O tom, jak je možné chápat pozici *Allmende Kontor* v procesu plánování Tempelhofského pole, pojednávám v kapitole *Allmende-Kontor jako aktér plánování města*.

Komunitní a zahradnickou praxi vnímám jako jeden z možných návrhů budoucí podoby areálu. Každodenní užívání zvoleného prostoru, které nemá zdánlivě žádné aspirace zapojit se do oficiálního plánování, nebo takovéto snahy alespoň explicitně nedává najevo, vnímám jako jednoho z hráčů tohoto dramatu.

Ke sledování vzájemných vazeb mezi plánováním města a sociálními hnutími nabádá i Lebuhn. Na několika příkladech z Berlína a Hamburku ukazuje, že změny oficiálního plánování (pomůžeme-li si tímto dělením na oficiální, prosazované městem a zastupiteli, a neoficiální plánování tažené jednotlivými občanskými skupinami, hnutími, zájmovými skupinami) nutí různé občanské iniciativy a městská protestní hnutí k zásadním změnám jako je nutnost reformulace jejich politik, změny strategií atd.¹⁴ To je patrné i z vývoje plánování Tempelhofského pole, v jehož rámci se rétorika jednotlivých aktérů neustále přizpůsobuje aktuální situaci a politikám ostatních zúčastněných aktérů. Nakonec i politická praxe a urbanistické projekty jsou v kontaktu s každodenní realitou konfrontovány s reinterpetací jejich původního smyslu, funkce či účelu. Řada studií, které navazují na De Certeaua, jehož přístup spočívá ve sledování specifických taktik a strategií aktérů,¹⁵ tak například ukazuje, jak se místa naplánovaná urbanisty a politiky proměňují a vzdalují původním plánům tím, že lidé tato místa jednoduše obývají.¹⁶ Toto je i případem Tempelhofského pole, zde však došlo k překvapivému zvratu a z taktik občanských iniciativ se částečně staly oficiální městem podporované strategie.

Pokud se vrátím k Rauternbergovi: citace, jež stojí v úvodu této kapitoly, a jí podobné dnes otevírají celou řadu prací o městě a veřejném prostoru. Po „neodvratném úpadku měst“ spojeném s představou mizení veřejného prostoru, nyní oslavujeme „ěru nové urbánní společnosti“. Došlo k rozkladu industriálních a dopravních struktur, vznikla nová prostorová a

¹⁴ LEBUHN, Henrik (2015). *Urban Social Movements between Protest and Participation*. RC21 International Conference. Urbino, Italy.

¹⁵ CERTEAU, Michel de (1984). *The practice of everyday life*. Berkeley: University of California Press.

¹⁶ Klasickou prací na této půdě je: GHANNAM, Farha (2002). *Remaking the modern. Space, relocation, and the politics of identity in a global Cairo*. Berkeley: University of California Press.

kulturní uspořádání. Lidé si uvědomují, že se ve městech dá také žít a začínají se o svá města starat. „Konec města“ nahrazuje narativ „zrození města“. Prostor se novými způsoby kulturalizuje a diferencuje. Tyto tendence je možné sledovat nejen shora (například na budování knihoven, organizování různých událostí, snaze zapojit širší veřejnost do participačních procesů), ale také na rozvoji nespočetných, zdola-tažených iniciativ (které se starají o historii města, o školy, parky, hřiště, zahrady apod.).¹⁷

Zda je to i případem Berlína a jeho bývalého letiště nechávám otevřené. Pokud by Rauternbergův citát tuto diplomovou práci mohl uzavírat, bylo by to jejím hezkým závěrem. V mnoha případech – jako v případě bývalého letiště *Berlin – Tempelhof*, je však pravděpodobně příliš brzy na oslavy. Tuto kapitolu bych uzavřel parafrází Schlaack: Kdo se stane vítězem a kdo poraženým, a co bude se zahradním projektem, který v této práci tematizují? Kdo bude nakonec určovat výslednou podobu? Je Tempelhofské pole symbolem pádu neoliberální politiky? Je kulturalizace Tempelhofu způsobem kterým budou hegemonní neoliberálové prosazovat *branding* Berlína a jež povede k další gentrifikaci?¹⁸

Plánování a participace na městě

Tradiční plánování shora se již nezdá být dostatečně legitimní, protože je lze podezřívát z podpory gentrifikace městských prostorů.

Wolfgang Kaschuba¹⁹

Klíčové pro tuto práci je vymezení pojmu „prostorové plánování města“. Ve své práci rozlišuji tři typy plánování: (1) „klasické plánování města“, které Rechenberg popisuje jako

¹⁷ Kaschuba tento proces nazývá „proces dvojí kulturalizace města“. KASCHUBA, Wolfgang (2016). *Vom Wissender Städte: Urbane Räume als Labore der Zivilgesellschaft*. In KASCHUBA, Wolfgang, KLEINEN, Dominik und Cornelia KÜHN (eds.). *Urbane Aushandlungen. Die Stadt als Aktionsraum*. Berlin: PANAMA-VERLAG (Berliner Blätter, 69).

¹⁸ SCHLAACK, Johanna (2014). *Berlin und seine Flughafen: Herausforderungen integrierter Infrastruktur- und Stadtentwicklung*. In *Planung neu denken*. Pnd online. [online] http://www.planung-neu-denken.de/images/stories/pnd/dokumente/1_2014/schlaack_johanna.pdf [cit. 21.5.2016]

¹⁹ *Traditionelle Planung von oben scheint nicht mehr hinreichend legitimiert, denn sie steht im Verdacht, die Gentrifizierung städtischer Räume zu fördern*. Cit. z *Die Zeit* 19.3.2013. *Die East Side Gallery ist ein moralisches Projekt*. Autor Wolfgang KASCHUBA [online] <http://www.zeit.de/kultur/kunst/2013-03/east-side-gallery-moralisches-projekt-wolfgang-kaschuba> [cit. 21.5.2016]

složité proces, jenž se snaží realizovat plán a bere v potaz faktory jako je financování, vlastnictví pozemků a potřebná stavební opatření a předpisy.²⁰ Se zapojením veřejnosti tato forma plánování počítá v našem případě jen v mezích zastupitelské demokracie, tedy na základě volby politických zástupců. Plánování města zde mají na starosti vybraní političtí zástupci a techničtí experti disponující příslušným formálním vzděláním. (2) Druhým typem plánování je participativní plánování. Participativní plánování se snaží vytvořit platformu, na jejíž bázi se do rozhodování o budoucí podobě města může zapojit širší veřejnost. Cílem této formy plánování je dospění ke konsenzu. (3) Třetím typem je komunikativní plánování distancující se od dřívějších koncepcí plánování jako technického, racionálního a lineárního postupu stejně tak jako od plánování jako procesu směřujícího k vytvoření konsenzu při zohlednění různých zájmů. Komunikativní plánování pracuje s představami Habermmase, v jehož komunikativní teorii nejde o vytvoření konsenzu, ale o opotřebenování a obroušení ostrých hran jednotlivých zúčastněných aktérů.²¹

Všechny tři uvedené příklady lze vnímat jako ideální typy, které se v praxi městského plánování vyskytují v různé podobě. Všechny tyto formy plánování, tedy jak klasické, participativní, tak i komunikativní plánování, jsou dnes na jedné straně součástí vědění o městě a formují politickou debatu a praxi, současně, alespoň zdánlivě, reprezentují strukturální proměnu městských politik a plánování areálu bývalého letiště *Berlin – Tempelhof*. Klasické plánování se pod vlivem rozpoutání konfliktu o Tempelhofské pole ocitá v krizi, stahuje se ze scény a zaznamenává zásadní posun směrem k participativnímu a komunikativnímu plánování. Přesto je možné nadále pozorovat určité znaky klasického plánování i v pozdějších fázích vývoje areálu a někteří vybraní političtí aktéři volají po jeho návratu, současně zpravidla kritizují aktuální stav směřování vývoje plánování tempelhofského areálu. Tyto změny v praxi městského prostorového plánování Tempelhofského pole jdou ruku v ruce s tendencemi v teorii prostorového plánování v sociálních vědách.

Posunu v rámci teorie i praxe městského prostorového plánování si v posledních letech všímá celá řada autorů. V nové formě plánování, která se stává stále běžnější, se stalo centrálním

²⁰ RECHENBERG, Christoph (2012). *Innovationsfeld Tempelhof: Möglichkeitsräume von Planungsinstrumenten*. München: GRIN Verlag GmbH.

²¹ K tomu viz YIFTACHEL, Oren and Margo HUXLEY (2000). *Debating dominance and relevance: Notes on the 'communicative turn' in planning theory*. *International Journal of Urban and Regional Research*, 24, 4, s. 907-913. Nebo též PURCELL, Mark (2009). *Resisting Neoliberalization. Communicative Planning or Counter-Hegemonic Movements? Planning Theory*, 8, 2, s. 140-165.

zapojení veřejnosti a tedy způsoby kooperace a stimulace plánování. Healey tuto proměnu v návaznosti na Habermase označila za „obrat ke komunikaci“ (*communication turn*).²² Tento přístup umožňuje nahlížet na procesy plánování Tempelhofského pole z hlediska (každodenní) politické praxe jako na procesy vyjednávání. Tyto procesy lze rozdělit na různé fáze politického rozhodování od identifikace „problému“ přes vznik konfliktu (či konsenzu), určování cílů až po prosazování jednotlivých koncepcí. Tato perspektiva již má svou oporu v geografii a společenských a kulturních vědách: místo předpokladu jedné jediné politické oblasti, ke které se plánování vztahuje, je plánování samo chápáno jako samostatná politická oblast.²³ Pohled, který chci zdůraznit, je zaměřen na formaci tohoto politického pole: vznik plánu rozvoje je například třeba analyzovat jako politický proces. Analyzovat je přitom třeba i jeho aktéry, předpoklady a podmínky. Pohled bych rád zaměřil i na neoliberální přenášení odpovědnosti a s tím spojené každodenní výzvy a hranice prostorového plánování.

Toto politické pole považuji za specifickou společensko-kulturní konstelaci. Jedná se o zavedenou společenskou praxi, která má svá specifická, institucionalizovaná pravidla charakteristická právě pro tuto společenskou oblast. Tato pravidla je možné označit za sociální prostor, jsou společenským konstruktem a současně určitou normou, regulují návaznou komunikaci v rámci celého procesu, určují, kdo a jak se může zapojit. Jednotliví aktéři tato pravidla svým jednáním v rámci svých možností neustále utvářejí, používají přitom určité více či méně ustálené společensko-kulturními praktiky. Praxemi, nebo též performancemi (z anglického *cultural performance*²⁴), jsou myšleny formy jednání a komunikace, verbálního vyjadřování, vizuálního znázorňování, a jiné aktivity, které vycházejí ze specifického vědění o městě, jež současně utvářejí. Kulturní performance reprezentují společenskou realitu pomocí vlastního kódování, které je charakteristické pro tu kterou kulturní oblast (konkrétní formy zobrazování, vyjadřování, prostorových praktik). Společné je jim užívání takového kódování a symbolů, které je v dané společnosti srozumitelné.²⁵

²² HEALEY, Patsy (1993). *Planing through debate: The communicative turn in planning theory*, s. 233-53. In FISCHER, Frank and John FORESTER. *The argumentative turn in policy analysis and planning*. Durham, NC: Duck University Press.

²³ Srov. MICHEL, Boris und Nikolai ROSKAMM (2013). *Einführung: Die postpolitische Stadt. Sub\urban*, 2/2013, s. 9-16.

²⁴ BINDER, Beate (2009). *Streitfall Stadtmitte: Der Berliner Schlosplatz*. Böhlau Verlag: Köln-Weimar-Wien.

²⁵ GEERTZ, Clifford (2000). *Interpretace kultur: Vybrané eseje*. Praha: Sociologické nakladatelství.

Kulturní performance jsou charakteristické pro konkrétní skupinu aktérů a publikum. Aktéři a publikum na sebe vzájemně působí, jedno nelze myslet bez druhého.²⁶

Binder, která se touto problematikou na jiném místě v Berlíně dlouhodobě zabývá, vychází z toho, že plánování města je proces usilující o systematizaci prostoru tak, aby nový koncept odpovídal vizím o budoucím uspořádání společnosti.²⁷ Ty jsou samozřejmě proměnlivé a v historii je možné pozorovat různé linie vývoje těchto vizí. Úloha plánování a urbanistické praxe jsou dějinně podmíněné. Plánování navazuje na již existující formy a na základě nových teorií a urbanistických praxí je dále přetváří. Tyto představy se nesmazatelně zapisují do městských struktur jako ztělesnění rozdílných vizí města a praxí jeho plánování.

Pokud se někdo chce do plánování zapojit, má v podstatě předem určené, z jaké pozice v existující hierarchii tak může učinit a jaká obecná pravidla, včetně pojmů, ve kterých je diskurz plánování veden, bude muset dodržovat.²⁸ Převedeme-li toto do praktické roviny, jedná se například o situaci, kdy se začalo řešit, jak bude vypadat budoucí využití letiště *Berlin – Tempelhof*. V Senátu vzniknul již v roce 1998 plán, že se na místě po uzavření letiště postaví byty. Jako termín počátku výstavby byl určen rok 2011. To znamenalo, že od roku 2008, kdy mělo být letiště uzavřeno, do roku 2011 bude místo „prázdné“. I na základě podnětů obyvatel Senát zapojil do debaty o využití v mezidobí (*Zwischennutzung*) veřejnost.²⁹ To, jak bude ale budoucnost pole vypadat, a co si tudíž občané mohou dovolit požadovat, už v podstatě bylo předem dáno. Zapojit do diskuze se tudíž mohli jen ti, kteří na plán Senátu přistoupili. Ti, kteří s plánem Senátu nesouhlasili, museli využít různých jiných prostředků, aby mohli do diskuze vstoupit. Jedná se o různé demonstrace, petice, připomínkování plánů.

Uvedené lze chápat i v kontextu výše zmíněného de Certeauova pojetí strategie a taktiky.³⁰ Političtí aktéři jakožto subjekty vybavené mocí využívají různých strategií (podpořených předpisy apod.) k tomu, aby ovládali městský prostor a jeho budoucí podobu. Obyvatelé, kteří chtějí prostor utvářet sami, mohou buď vytvářet různé situační taktiky (např. obsazení Tempelhofského pole, provozování různých dosud neschválených aktivit), kterými již hotové,

²⁶ SINGER, M. (1986). citováno z SULLIVAN, Lawrence E. *Sound and Senses: Toward a Hermeneutics of Performance. History of Religions* 26/1, 1-33, s. 2.

²⁷ BINDER, Beate (2009). *Streitfall Stadtmitte: Der Berliner Schlosplatz*. Böhlau Verlag: Köln-Weimar-Wien, bes. s. 129.

²⁸ Tamtéž zejména s. 131.

²⁹ (2011). *Handbuch zur Partizipation. Senatsverwaltung für Stadtentwicklung Berlin, Projektgruppe "Handbuch Partizipation"*, Berlin, s. 210 a následující.

³⁰ CERTEAU, Michel de (1984). *The practice of everyday life*. Berkeley: University of California Press

nebo naplánované formy pojmají svým způsobem. Alternativně se mohou do plánování přímo zapojit tak, jak se do plánování zapojila občanská společnost v Berlíně v rámci plánů budoucí podoby bývalého letiště *Berlin – Tempelhof*. Tedy pomocí forem přímé demokracie. Potom si ale nevystačí s taktikami a musí začít vytvářet svoje strategie, čímž se vlastně dostávají do oficiální politické sféry. Někdy se pak musí vyrovnat s kritikou, že v zastupitelské demokracii není pro takové chování místo. Thirion, člen společnosti založené za účelem správy tempelhofského areálu, zdůrazňuje, že měla iniciativa zasazující se o zákaz výstavby na Tempelhofském poli prosazovat své zájmy založením politické strany (viz rozhovor s Thirionem ze dne 30. června 2015).

Metodologická východiska

Výklad psaných a audiovizuálních pramenů s sebou nese určitý problém: těmto pramenům nelze rozumět zcela doslovně. Zamýšlený smysl sdělení může být jiný, než smysl psaného a mluveného slova. Jeho autor formuluje slova v závislosti na svém postavení. To znamená, že zpravidla zastává určité stanovisko a (realitu) vnímá selektivně (je časově i prostorově vázán na své materiální a politické životní podmínky). K pramenům je tedy nutno přistupovat kriticky, jelikož obsahují nejen skutečnosti, jako jsou informace, ale i určitá pojetí, interpretace a názory, které jsou ovlivněny jak osobností autora, tedy subjektivně, tak objektivně společností.

MICKEL, Wolfgang W.³¹

V diplomové práci vycházím z vlastního terénního výzkumu, který jsem zahájil na podzim roku 2014 a ukončil na podzim následujícího roku. Nejvíce času jsem v terénu strávil mezi březnem a říjnem roku 2016, kdy jsem Tempelhofské pole navštěvoval téměř každý den. Vzhledem k povaze předkládané práce, jsem kromě výzkumu v tempelhofském areálu data sbíral také za jeho fyzickými hranicemi. Nemám tím na mysli pouze konkrétní analýzu novinových článků, map, letáků, graffiti, odborných posudků a dalších pramenů k sepsání této diplomové práce, které jsem tu a tam nacházel nejenom přímo ve městě, ale také na internetu, a které mají v rámci této diplomové práce značný význam, protože průběžně strukturovaly mé myšlení a vnímání každodenní terénní praxe. Mám na mysli sledování cirkulací vědění a různých reprezentací parku a plánů na jeho restrukturalizaci, v rámci nejrůznějších – mnohdy i nahodilých setkání ve městě. V tomto ohledu se metoda využitá v této práci blíží globální

³¹ *Schriftliche, auditive (ebenso bildliche) Quellen besitzen eine spezifische Schwierigkeit für den Erkenntnisprozess: Sie sind nicht nur auf der Ebene wortwörtlicher Rezeption und Wiedergabe zu verstehen, sondern das geschriebene oder gesprochene Wort kann darüber hinaus einen ganz anderen intendierten Sinn enthalten, da ein Verfasser in seiner Standortgebundenheit formuliert, d.h. er ist in der Regel partiisch und nimmt selektiv wahr (er ist zeitlich und räumlich in seine materiellen und politischen Lebensbedingungen eingebunden). Insofern ist Quellenkritik notwendig, denn Quellen enthalten nicht nur Tatsachen als Informationen, sondern bestimmte subjektiv-persönlich und objektiv-gesellschaftlich widerspiegelte Auffassungen, Deutungen oder Meinungen von Tatsachen oder dementsprechend geprägte Informationen.* MICKEL, Wolfgang W. (Hrsg.) (1999). *Handbuch zur politischen Bildung*. Schriftenreihe der Bundeszentrale für politische Bildung Band 358, Bonn 1999.

etnografii reprezentované Marcusem, nebo švédskou antropologickou školou, spíše než klasické etnografii ve smyslu Malinowského.³²

Vzhledem k tomu, že restrukturalizace bývalého letiště *Berlin – Tempelhof* se na několik měsíců stala jednou z dominantních témat veřejných diskuzí v Berlíně, v jejímž rámci se střetly mnohdy zcela protichůdné názory na mimořádně důležitá a aktuální témata, jako je veřejný prostor, privatizace, gentrifikace a participativní demokracie, vyžaduje tato práce vysokou míru sebereflexe. Jedná se o témata v německém jazykovém prostoru a obzvláště v Berlíně značně diskutovaná a mediálně oblíbená. Jsou předmětem nejasností, společenské diskuze i kontroverzí. To s sebou nepochybně nese značné nároky na přesné vymezení tématu a jeho metodologické zarámování.

Neustálé překračování časového rámce, v němž se výzkum odehrával, je dán povahou tématu – plánování pracuje s vizemi budoucnosti a zároveň se nezbytně odkazuje na minulost. Přesahy tu do minulosti a tu do budoucnosti jsou součástí toho, jakými způsoby se k tématu vztahují informační partneři i autor této práce.

Zúčastněné pozorování je přístupem, který vyžaduje aktivní účast na sledovaném fenoménu a soustředěnou reflexi. Vstup a pobyt v terénu je spojen s neustálou proměnou terénního výzkumníka i osob nebo prostoru, který zkoumá. Autor do výzkumu vstupuje s určitou zásobou vědění a hodnotovými postoji, které se v průběhu samotného výzkumu mohou proměňovat. V etnografickém výzkumu je na polohu výzkumníka vzhledem ke zkoumanému kladen zvláštní důraz.³³ Ten se snaží respektovat i tato práce. Získaná data považují za neoddělitelná od procesu samotného výzkumu, jsou spojená s osobou výzkumníka a jeho perspektivou.

Jednou z klíčových metod sběru dat byla skupinová polostrukturovaná interview s nejrůznějšími představiteli plánování města, potažmo Tempelhofského pole a letištních budov. Tato interview tvořila součást společného semináře Technické univerzity v Berlíně (*Technische Universität Berlin*, zkráceně *TU Berlin*) a Humboldtovy univerzity v Berlíně (*Humboldt Universität zu Berlin*, zkráceně *HU Berlin*) s názvem *Partizipation und ‚bottom up urbanism‘ am Beispiel der Nachnutzung des Flughafengebäudes am Tempelhofer Feld*,

³² HANNERZ, Ulf (2003). *Several Sites in One*, In ERIKSEN, Thomas H. (ed.) *Globalisation. Studies In Anthropology*. London: Pluto Press.

³³ DVOŘÁKOVÁ, Tereza, Tereza STÖCKELOVÁ a Yasar ABU GHOSH (eds.) (2013). *Etnografie: improvizace v teorii a terénní praxi*. Sociologické nakladatelství (SLON).

(Participace a *plánování města zdola* na příkladu budoucího využívání letištní budovy na Tempelhofském poli), jehož cílem bylo popsat a praktikovat nejrůznější participativní formy plánování letiště a přilehlých letištních budov.

Rozhovorů bylo v rámci semináře uskutečněno celkem devět, jejich přehledná tabulka je v příloze této práce. Rozhovory obvykle probíhaly následujícím způsobem: předem se domluvila schůzka s informačním partnerem (zpravidla ji domlouval jeden z vedoucích semináře) a bylo mu v obecných rysech představeno téma semináře. V průběhu rozhovoru se informační partner (a i my) nejprve stručně představil a vyjádřil se k tématu. Následovaly odpovědi na předem připravené dotazy i na otázky, které vyplynuly v rámci rozhovoru. Různé skupiny studentů se během semináře zaměřily na konkrétní téma, ke kterému se snažily od informačních partnerů zjistit více informací. Já jsem se v rámci rozhovorů zaměřil na problematiku plánování Tempelhofského pole. Budovy, které dříve k letišti náležely, dnes tvoří více méně oddělený urbanistický celek, jehož plánování se s rozhodováním o budoucím využití tempelhofského areálu sice překrývá, ale jen částečně.

Transkripce těchto devíti rozhovorů byla téměř zpravidla kooperativní. Přepis rozhovorů si mezi sebou účastníci semináře rozdělili. Tento postup se projevil na dílčích odchylkách ve stylu přepisu a mohl mít vliv na vnímání obsahu sdělení. Na utváření představ o pozici jednotlivých aktérů a jejich vizí v rámci celého konfliktu o Tempelhofské pole mohl mít vliv i výběr informačních partnerů. Vzhledem k tomu, že vybrané autory ve své práci tematizují jako představitele, či reprezentanty té které zájmové skupiny, Senátu, iniciativy *100% Tempelhofer Feld*, nebo *Allmende Kontor*, považují za důležité za těmi kterými konkrétními výroky zpětně vidět vybrané informační partnery, na jejichž základě vybraná data interpretují.

Je možné, že mezi nimi chybí názory a myšlenky, které by autorovi této práce na danou problematiku poskytly odlišnou perspektivu a jež by reprezentovaly tematizované instituce trochu jiným způsobem. Je nutno poznamenat, že například ne všichni vybraní zástupci, jejichž výroky v práci analyzuji, jsou přímými členy Senátu (Thirion, Heuser, Krömer, v podstatě všichni kromě Müllera). Často jsou s ním ale nějakým způsobem spojeni (jsou členy Senátem založené společnosti nebo politické instituce spadající pod vliv Senátu). Na oficiální rovině reprezentují instituci Senátu. Podobné je to v případě iniciativy i *Allmende Kontor*, (ne-)členství v těchto institucích je otázkou vyjednávání a úhlu pohledu. Klíč

k výběru vzorku byl do značné míry závislý na momentální situaci a přístupu k těm kterým osobám. To se netýká pouze těchto rozhovorů, ale i dalšího rozhovoru, *go-along* procházek městem a celé řady dalších setkání a diskuzí, které jsem si zapisoval do svého terénního deníku.

Metoda *go-along* je užitečná ke zkoumání témat jako prostorové praktiky a postoje, prostorové dimenze biografii a žitého prostředí.³⁴ Umožňuje antropologovi porozumět významu městského prostoru na základě zkušenosti lidí, kteří v něm žijí. Jde o výzkumnou techniku procházení významných míst současně s vedením hloubkového rozhovoru. Předpokládá, že vedení rozhovoru přímo v místech, kterých se týká, přináší větší množství informací a současně umožňuje sledovat interakci aktéra s prostředím.

Některá jména informačních partnerů byla v této práci na jejich výslovné přání anonymizována. U těchto informačních partnerů užívám v tabulce rozhovorů zkratku N. N. (*Nomen nescio*) a informace se kterými pracuji strukturuji tak, aby z textu nebylo patrné, o které osoby se jedná.

Data sebraná z rozhovorů analyzuji jako reprezentace reality a posuzuji je s přihlédnutím k pozici mého informačního partnera. Každý aktér má na problematiku vlastní názor a jeho postoj je utvářen mnoha okolnostmi. To platí i pro aktéry uvnitř politického spektra. Jinak věc vidí obyvatel *Schönebergu* (části města, do jejíhož území část pole patří), jinak ji vidí obyvatel jiné berlínské čtvrti; jinak ji vnímá místní zastupitel a zcela jiný pohled může zastávat starosta města. K výpovědím o procesech plánování Tempelhofského pole budu tudíž přistupovat s přihlédnutím k pozici toho, jenž tu kterou skutečnost tvrdí. V případě kontroverzních pohledů na věc na tento aspekt poukážu. Stejně tak jako se proměňovala role jednotlivých aktérů, proměňovaly se i role osob, které tyto aktéry reprezentují. Pokud ve své práci stavím proti sobě různé reprezentace týchž informačních partnerů, jejichž pozice se v průběhu časového období proměnila, pak tuto skutečnost uvádím (k tomu docházelo zejména při srovnávání starších mediálních pramenů s některými výroky v průběhu rozhovorů).

Při analýze těchto materiálů se snažím brát ohled také na to, že dochází ke vzájemnému působení aktérů a publika. Důchodce může smysl sdělení pochopit jinak, než mladý

³⁴ KUSENBACH, Margarethe. *Street Phenomenology: The Go-Along as Ethnographic Research Tool*. *Ethnography*, 2003, roč. 4, č. 3, s. 455–485.

sportovec. Proto se i rétorika, vizualizace a použité významy mění podle toho, ke komu směřují. Publikem, kterému byly rozhovory určeny, byli studenti, akademičtí pracovníci a v několika případech také kamarádi. U jiných použitých materiálů, zejména tedy mediálních pramenů, je to širší veřejnost.

Jednotlivé reprezentace plánů jsou v této práci vybírány na základě toho, jak pomáhají nahlédnout rétorickému vzorci týkajícímu se budoucí podoby Tempelhofského pole. Senát a iniciativu *100% Tempelhofer Feld* jakožto aktéry plánování, jsem si vybral spíše na základě intuitivního předpokladu, že jsou to oni, kdo určují dynamiku celého dramatu. Později jsem si však uvědomil, že nesmírně důležité je pro oba dva právě publikum, které se do celého procesu aktivně zapojuje a je odhodlané podpořit ty, kdo budou lépe naplňovat jeho vlastní představy.

Součástí publika, s nímž aktéři plánování komunikují (komunikace je v tomto smyslu výstižnější pojem, než pouhé sdělení, protože vystihuje oboustranný proces) jsem se stal také já. Rozhovory s vybranými představiteli, ale i další formy vědění, mezi něž patří například různé letáky, vizualizace, oficiální internetové stránky i různé propagační akce, zasedání iniciativy apod., mi pomáhaly utvořit si na celý problém vlastní názor, který se, chtě nechtě, vrýval do struktur mé práce. Vybaven tímto věděním, začal jsem psát práci víc ze své vlastní perspektivy výzkumníka.

Značné dopady na vnímání zkoumaného problému nepochybně zanechala i určitá jazyková a kulturní bariéra. Většina komunikace probíhala v němčině, a přestože hovořím plynně německy, tu a tam jsem měl problémy s porozuměním. Jednalo se zejména o situace, kdy diskuze narážela na předpoklad určitých předchozích zkušeností a vědění typických pro danou sociální, kulturní či jazykovou oblast. Tento hendikep se netýkal pouze zmíněných interview, ale také každodenní komunikace v terénu. S touto problematikou úzce souvisí i formát této práce, tedy jazyk, v němž je napsána. Ten na jedné straně předpokládá překlad této komunikace do našeho jazykového prostředí, který je nutně interpretativní a zároveň znemožňuje přímou návaznou komunikaci aktérům, kteří mají na vzniku této práce svůj podíl – zejména informační partneři. Na druhou stranu považuji za užitečné, tematizovat tuto

problematiku v českém jazykovém prostoru. Ten je totiž úzce spjatý s německým veřejným prostorem a jeho tematizováním v Německu. Propojení těchto dvou sfér ukazuje Samek.³⁵

Pokud hovořím o městech a plánování města, aniž bych odkazoval na další autory, řeč je zpravidla o plánování jednoho vybraného areálu ve městě a byl bych nerad, kdyby tento postup vedl k názoru, že se na základě jedné případové studie snažím vytvářet obecné závěry o městech a formách jejich plánování. Zobecnitelnost mých závěrů necht' posoudí každý sám.

Z typografického hlediska jsem ve své práci pro lepší členění textu delší citace označil kurzívou a uvádím je v menším písmu (10b) s odsazením od levého okraje. Terénní deník uvádím rovněž kurzívou ve stejném formátu. Výpisky z deníku jsem přepisoval obvykle tak, jak jsem je zaznamenal. Pokud se však jednalo o pojmy, pro které jsem se rozhodl v práci později užívat jiného výrazu nebo překlad, upravil jsem je tak, aby odpovídaly zavedenému úzu práce. Někdy jsem si terénní zápisky zapisoval v němčině, nebo napůl německy a napůl česky, takže bylo nutné je přeložit. Pokud dále v textu hovořím o rozhovorech či interview, mám tím na mysli rozhovory uskutečněné v rámci semináře *Bottom up urbanism* a na zahradách *Allmende Kontor*. Při první zmínce o konkrétním rozhovoru uvádím datum, kdy se rozhovor uskutečnil, dále jej již obvykle v dané kapitole neuvádím. Informace o osobě, se kterou je rozhovor veden, uvádím u první zmínky, dále v textu uvádím zpravidla již jen příjmení. Přehledný seznam rozhovorů je uveden v tabulce v závěru práce. Původní německé, popřípadě anglické, názvy jsou uvedeny v kurzívě.

Překlady, které jsou užívány, jsou volnými překlady autora této práce. Uvádím je zpravidla za originálním znění textu, rovněž v kurzívě. V několika případech jsem pro lepší přehlednost textu uvedl pouze překlad. Jednalo se o případy, ve kterých byla podle mého názoru menší pravděpodobnost, že by překladem textu došlo k výrazným odchylkám od smyslu původního sdělení.

³⁵ SAMEK, Tomáš (2015). *Možnosti deixe jako interpretačního principu: česky a německy mediovaný prostor*. Dizertační práce. Praha FF UK.

Plánování areálu a jeho historické pozadí

Tempelhofské pole by se mohlo stát pozitivním příkladem, na který by se odkazovalo na celém světě. Mohl by být ukázkou plánování města, kterou by Berlín ostatní města záviděla a na niž by se neustále odkazovalo. Tempelhofské pole se stalo Mekkou participativního plánování města. Jeho výsledná podoba je závislá na vůli občanů. Ti rozhodují o jeho budoucí podobě.[...]

volný překlad letáku nalepený na okně jednoho domu v *Neuköllnu*
terénní deník, dne 27. dubna 2015

V tomto a podobném duchu se dnes nese oslava výsledků dlouhotrvajících pří o restrukturalizaci areálu bývalého letiště *Berlin – Tempelhof*. Zdaleka ne všichni však sdílejí náladu k oslavám. Vývoj okolo plánování tohoto areálu vzbudil celou řadu negativních emocí. Je příkladem rozvoje města, v jehož rámci se občanská hnutí pokusila postavit plánům Senátu. Zajímavé na tomto vývoji však je, že jedním z těch, kdo se dnes tváří, že má nejvíce důvodů k oslavě, je právě Senát.

Současná podoba procesů městského plánování úzce souvisí s historií města. Po pádu Berlínské zdi a sjednocení Berlína v roce 1989 začaly v Berlíně významné strukturální proměny. Colomb popisuje tyto transformace, jako politiku re-imaginace města (*politics of 'reimagining' the city*) a analyzuje je optikou marketingových strategií. Na mnoha místech včetně okolí starého historického jádra se začíná stavět. Nově vznikající panorama Berlína lze pozorovat nejen na staveništích, ale také v rámci propagace značky města (*city branding*) na světových trzích vedle jiných měst. Jedná se o billboardy vyobrazující architekturu nově vznikajících staveb, o modely Berlína nebo plakáty inzerující výlety s průvodcem po novém Berlíně. Autorka na mnoha příkladech ukazuje, jakým způsobem v průběhu 90. let 20. století a na počátku 21. století došlo k ohromnému posílení marketingových strategií a komercializace Berlína. Produkce nového materiálního prostředí ve sjednoceném Berlíně probíhala spolu se „sociální konstrukcí smyslu“. Součástí těchto praktik bylo, podle Colomb, vytváření obrazů, diskurzů o městě a proměny města a jeho identity. Vztah soukromého a

veřejného byl založen zejména na tržních hodnotách ve snaze nabídnout Berlín různým cílovým skupinám – potenciálním investorům, turistům a samotným Berličanům.³⁶

Někteří autoři o tomto procesu hovoří jako o procesu „normalizace“ charakterizovaném souborem událostí běžných v severoamerických a západoevropských metropolích. Jedná se o gentrifikaci, suburbanizaci a přechod na podnikatelský nebo v současné době spíše neoliberální vzorec městské vlády ve snaze udržet se v rámci globální konkurence. Colomb však uvádí, že by bylo mylné domnívat se, že zmíněný vývoj z Berlína dělá paradigmatický příklad města: Berlín sice prošel řadou částečně souvisejících procesů (sjednocením po určitém období rozdělení a konfliktu, proměnou ze socialistického v kapitalistické město a přechodem z industriálního k postindustriálnímu městu nebo post-fordistické metropoli) a v jednotlivých městech tyto procesy vykazují mnoho společných rysů, existuje však také řada lokálních variací, které se týkají i Berlína.³⁷

Neoliberalizace měst se netýká pouze podnikatelských strategiích, jak o tom mluví například Harvey³⁸, ale zahrnuje i zvyšující se angažovanost a důležitost občanské participace. Rosol je toho názoru, že neoliberální restrukturalizace města zásadním způsobem změnila podmínky participace a tím participaci samotnou a zdůrazňuje potřebu nové konceptualizace těchto změn. Výsledky empirického výzkumu Rosol ukazují, že autonomně organizované projekty začaly být politicky akceptovány stejně jako aktivní participace občanů ve sféře plánování veřejného prostoru. Tento obrat může být chápán jako výraz neoliberalizace města.³⁹

Stát už podle Rosol nenaplňuje sociální funkce a občanské angažmá je viděno jako levné řešení. Již Harvey si všímá, že se stát přestal zabývat sociálními otázkami, tuto úlohu přebrala města, tedy lokální politiky. Rosol však tvrdí, že neoliberalizace vede k tomu, že se i města přestala těmito otázkami zabývat a že tato funkce byla převedena na občany samotné.⁴⁰

³⁶ COLOMB, Claire (2011). *Staging the New Berlin. Place Marketing and the Politics of Urban Reinvention Post-1989*. London/New York: Routledge.

³⁷ Tamtéž.

³⁸ HARVEY, David (X) . *From Managerialism to Entrepreneurialism. The transformation of Urban Governance in Late Capitalism*. In MILES, Malcom, Tim HALL and Iain BORDEN (eds.). *The City Cultures Reader*. London, New York: Routledge, 50-59 (výňatek z Harvey 1989)

³⁹ ROSOL, Marit (2010). *Public Participation in Post-Fordist Urban Green Space Governance: The Case of Community Gardens in Berlin*. DOI: 10.1111/j.1468-2427.2010.00968.x

⁴⁰ Tamtéž.

Od letiště k veřejnému prostoru

Diskuze o budoucím využití letiště se s různou mírou intenzity vedou od 90. let 20. století. Od té doby se téma objevuje v různých vlnách s různou mírou intenzity. Obzvláště intenzivní začala být, podle Roskamma, debata po ukončení provozu letiště, konkrétně v průběhu 18 měsíců od uzavření letiště, v jejichž rámci nebylo území zpřístupněno veřejnosti.⁴¹

Ephraim Gothe, od roku 2011 do roku 2014 státní tajemník v Senátním shromáždění pro rozvoj města a životní prostředí (*Senatsverwaltung für Stadtentwicklung und Umwelt*), od roku 2014 se angažuje v územním plánování spolkových zemí *Berlin – Brandenburg*, v rozhovoru ze dne 11. června 2015 vzpomíná, že plány na následné využití letiště *Berlin – Tempelhof* se začaly objevovat již v době, kdy bylo ještě v provozu. Tehdy (v roce 1997) byl Úřadem pro rozvoj města (*Stadtentwicklungsbehörde*) vypracován koncept směřující k vytvoření zástavby okolo Tempelhofské pole s tím, že vnitřní prostor zůstane volný. Tato myšlenka byla následně hojně diskutována v odborných kruzích, přičemž vyvstala otázka, co za budovy by na kraji tohoto areálu mělo vzniknout. Vzhledem k tomu, že se odborníci na žádných konkrétních objektech neshodli, nechala se koncepce otevřená s tím, že v příštích deseti letech se pravděpodobně vyjasní, jaké budovy budou nejvhodnější. Tempelhofské pole se na rozdíl od letiště *Berlin – Tegel* (jiné Berlínské letiště, jehož provoz má být v budoucnu ukončen v souvislosti s restrukturalizací vzdušného leteckého provozu v Berlíně stejně jako letiště *Berlin – Tempelhof*)⁴² začalo řešit, až když skončil jeho provoz. To je jedním z důvodů, proč je plánování tempelhofského areálu podle Gotheho tak specifické a proč se vůči představeným plánům zvedla tak velká vlna nevole. Říká, že se politici dostali do časové tísně a víceméně všechna rozhodnutí ohledně tempelhofského areálu byla činěna jednomyslně, tedy málo transparentně a shora. Tilman Heuser, koordinátor projektu pro následné využití tempelhofského areálu (do této funkce zvolen starostou města Berlín, Michaellem Müllerem) v rozhovoru uskutečněném dne 4. června 2015 narazil na podobný problém: zdůraznil, že plánování města by nemělo být dospěním ke konsenzu, který se v tomto případě v Senátu

⁴¹ Období do otevření areálu veřejnosti popisuje ROSKAMM, Nikolai (2011). *Die Utopie des Nichts – zur Transformation des Tempelhofer Feldes in Berlin*. In: *dérive, Zeitschrift für Stadtforschung*, Nr. 42. S. 4-10.

⁴² <http://www.stadtentwicklung.berlin.de/taedtebau/projekte/tegel/> [online] [cit. 21.5.2016]. Blíže se k tématu restrukturalizace berlínské vzdušné dopravy vyjadřuje SCHLAACK, Johanna (2014). *Berlin und seine Flughafen: Herausforderungen integrierter Infrastruktur- und Stadtentwicklung*, In: *planung neu denken/pnd online*, http://www.planung-neu-denken.de/images/stories/pnd/dokumente/1_2014/schlaack_johanna.pdf [online] [cit. 21.5.2016]

ohledně zástavby areálu vytvořil. Sociální konflikt je pro město důležitý, říká. Oba politici tedy nesouhlasí s politickými rozhodnutími, která jsou činěna beztoho, aniž by se v debatě o nich střetlo více různých názorů, nebo to alespoň účastníkům semináře o participaci v rámci plánování města tvrdí. Klasické plánování města tak, jak jsem jej vymezil výše, v tomto kontextu prezentují jako ne zcela adekvátní.

Situace v období od uzavření leteckého provozu po otevření parku byla značně napjatá. Přestože liberální demokracie zaručuje v ideálním případě přístup na veřejná prostranství a jejich neomezené využívání, některé formy využití jsou limitovány vládou a politickými elitami na základě povolení a politické aktivity.⁴³ Jedná se o snahu zamezit obyvatelům Berlína v přístupu na veřejná prostranství, která byla s největší pravděpodobností motivována tím, že Senát měl s areálem jiné plány. Veřejnosti, která by do areálu byla jednou vpuštěna, by se pravděpodobně mnohem hůře vysvětlovalo, že se areál uzavírá z důvodů výstavby. Roskamm hovoří o tom, že začaly být posilovány prvky sociální kontroly, letiště bylo obeháno vysokým plotem a byly nainstalovány kamerové systémy. Otevření parku veřejnosti předcházelo mimo jiné i občanskou iniciativou *Have you ever squoted an airport* iniciované obsazení letiště, ke kterému se připojilo přes 1000 aktivistů. Právě tato událost měla podle výpovědi některých aktérů, značné důsledky na otevření parku veřejnosti. Protest byl sice policií potlačen, ale myšlenka volně přístupného parku se dostala do širšího povědomí veřejnosti.⁴⁴

Podle informací, které poskytl v rozhovoru Gothe, se před uzavřením letiště *Berlin – Tempelhof* v roce 2008 konalo referendum o tom, zda má areál zůstat letištěm. V návaznosti na výsledky referenda bylo definitivně rozhodnuto o uzavření letiště. Následně pojal Senát údajně myšlenku uspořádat na Tempelhofském poli Mezinárodní zahradnickou výstavu - *IGA 2017*.⁴⁵ Uskutečnila se mezinárodní soutěž, z níž vyšel vítězný projekt ateliéru *Gross.Max* – britský ateliér zabývající se moderní evropskou krajinnou architekturou. Od této myšlenky bylo ale nakonec (pravděpodobně kvůli nevoli veřejnosti) ustoupeno, zůstal pouze plán udělat

⁴³ LOW, Setha M. *Spatialities: The Rebirth of Urban Anthropology through studies of Urban Space*, s. 21 in Donald M. Nonini (ed.) *A companion to Urban Anthropology*. John Wiley & Sons Ltd, 2014.

⁴⁴ Záznam z terénního deníku ze zábavně-naučné akce organizované pod hlavičkou Karly Pappel „Gentrifizierungs-FREI-tage“ dne 29. května 2015, na které se sešlo několik občanských iniciativ z městské části Kreuzberg a Neukölln a hovořili mj. na téma *svobody* Tempelhofského pole. Jednou z hlavních tezí bylo, že Tempelhofer Feld uspěl díky tomu, že se jedna iniciativa (ač jinak názorově odlišná) postavila za druhou.

⁴⁵ Z příprav je patrné, že se jedná o velký projekt, který vyžaduje stavební úpravy. Nakonec se uskuteční v „Gärten der Welt“ ve čtvrti Marzahn. <http://www.iga-berlin-2017.de/> [online] [cit. 4. 6. 2016].

na budově bývalého letiště *Berlin – Tempelhof* v rámci IGA terasu s výhledy. Snaha o uskutečnění mezinárodních veletrhů a výstav v Berlíně je typickou součástí neoliberální politiky města. Politické vedení města se snaží přilákat pozornost a vnést do města nový kapitál. Za povšimnutí stojí i to, že ateliér *Gross.Max*, který vyhrál soutěž, byl i tím, kdo Senátu vypracoval projekt „Vize pro Tempelhofské pole“ podle plánů starosty (viz dále).

V roce 2011 byla založena projektová společnost (*Tempelhof Projekt GmbH*), která měla na starosti vypracování seriózního konceptu budoucí podoby tempelhofského areálu. Gothe zdůrazňuje, že se tehdy počítalo s variantou okrajové zástavby. Gerhard Steindorf, šéf projektové společnosti, vypracoval velmi podrobný koncept toho, co by okrajová zástavba znamenala, tedy jaké inženýrské sítě by bylo potřeba zavést, co by to udělalo s cenou pozemků, jaké využití by bylo možné, kolik by to stálo apod., dodává Gothe. Projekt získal název *Tempelhofer Freiheit* (Tempelhofská svoboda). Pod touto značkou měly být prodávány byty, kulturní centrum v čele s novou městskou knihovnou a další projekty, které měly na Tempelhofském poli vzniknout. Název vyvolal pobouření části občanské společnosti v souvislosti s historickým pozadím areálu, který za 2. světové války sloužil jako pracovní a koncentrační tábor. Za změnu plánů a názvu projektu vznikla v roce 2014 petice.⁴⁶ Pojem *Tempelhofer Freiheit* přestal být Senátem používán. Přesto se pojem *svoboda* ve spojení s Tempelhofským polem tu a tam objevuje, nikoliv jako značka zašlé slávy nezrealizovaného urbanistického plánu Senátu, ale jako určitý nový symbol zasazený v novém kontextu dějin letiště.

Například toto graffiti, které se objevilo ve čtvrti *Reuterkiez* v městské části *Neuköllnu*, tedy v oblasti relativně blízko od Tempelhofského pole *svobodu* tempelhofského areálu tematizuje. A to nejen pomocí slov, ale i svým grafickým ztvárněním. Symbolickou hodnotu tohoto vyobrazení lze číst jako touhu, aby Tempelhofské pole zůstalo takové, jaké je – bez větších zásahů. Tělo ryby svým tvarem symbolizuje tvar Tempelhofského pole, jež protíná přistávací a odletová dráha, doplněný o ocas ryby. Představa ryby ve vodě může evokovat svobodu. Tato představa je podtržena nápisem *Free Tempelhof* (svobodné Tempelhofské pole). Jedná se o kulturní performanci symbolizující vizi svobodně přístupného Tempelhofského pole.

⁴⁶ <http://thf33-45.de/2014/08/28/tempelhofer-erklaerung-2014/> [online] [cit. 11. 2. 2016]

Například graffiti zobrazené níže, které se objevilo ve čtvrti *Reuterkiez* v městské části *Neuköllnu*, tedy v oblasti relativně blízko od Tempelhofského pole *svobodu* tempelhofského areálu tematizuje. A to nejen pomocí slov, ale i svým grafickým ztvárněním. Symbolickou hodnotu tohoto vyobrazení lze číst jako touhu, aby Tempelhofské pole zůstalo takové, jaké je – bez větších zásahů. Tělo ryby svým tvarem symbolizuje tvar Tempelhofského pole, jež protíná přistávací a odletová dráha, doplněný o ocas ryby. Představa ryby ve vodě může evokovat svobodu. Tato představa je podtržena nápisem *Free Tempelhof* (svobodné Tempelhofské pole). Jedná se o kulturní performanci symbolizující vizi svobodně přístupného Tempelhofského pole.

Vrátíme-li se k historickému vývoji plánů, po *IGA* se měla na Tempelhofském poli uspořádat Mezinárodní stavební výstava *IBA 2020*. Krátce na to nastoupil do funkce starosty města Berlín Michael Müller, který všechny dosavadní plány shodil a představil „své“ plány postavit na Tempelhofském poli byty, uspořádat zde módní veletrh *Bread and Butter* (uskutečnil se v červenci 2015), zachoval pouze myšlenku uspořádat v areálu bytovou *IBA 2020*. Gothe zdůrazňuje, že předchozí plány měly oproti Müllerovým charakter spíše multifunkčního využití, nikdy nebyla řeč o tom, že by mělo jít čistě o bytovou zástavbu. Müllerova rozhodnutí byla podle Gotheho rychlá, ukvapená a stejně tak rychle a ukvapeně měla být i realizována. Do dalšího volebního období měly být v nově vzniknuvších bytech zabydleny první rodiny. To neodpovídá výpovědi jedné ze spoluzakladatelů iniciativy *100% Tempelhofer Feld*, Christiane Bongartz, která v rozhovoru ze dne 13. července 2015 uvedla, že iniciativa vytvořila vlastní propočty Müllerova rámcového plánu (*Müllers Masterplan*), ze

kterého vzešlo, že tempelhofský areál a jeho okolí by se stalo stavenišťem na zhruba třicet let. Tvrzení jednotlivých aktérů se tak zdají být účelová a jsou součástí strategií k posílení jejich pozic.

Podle Gotheho na rámcové plány Michaela Müllera překvapivě rychle zareagovala veřejnost. Občanská iniciativa *100% Tempelhofer Feld* zorganizovala petici, což nakonec vedlo k uspořádání referenda (na uspořádání referenda je v Berlíně potřeba 20.000 podpisů, přičemž občanská iniciativa o 20.000 členech může sněmovně navrhnout i zákon, což se v případě Tempelhofského pole rovněž stalo). Podle Gotheho bylo pro politické aktéry následně velkou otázkou, jaké stanovisko mají vůči této občanské iniciativě zaujmout, neboť dle jeho slov byli víceméně všichni přesvědčeni, že nějaká forma zástavby by se v tempelhofském areálu uskutečnit měla. Vládnoucí koalice se nakonec rozhodla dál prosazovat svůj koncept. Müller částečně ustoupil ze svých plánů.

Dle průzkumů, které se objevovaly před konáním referenda v novinách, to podle Gotheho vypadalo, že většina obyvatel je rovněž pro částečné zastavení a že koalice bude se svými plány úspěšná. To, že se obyvatelé Berlína nakonec velmi jasně vyslovili proti, mělo být pro všechny velkým překvapením. Heuser se naopak vyjádřil v tom smyslu, že občanská iniciativa byla dle očekávání úspěšná. Zatímco Heuser úspěch připisuje z velké části emočnímu poutu, které Berličané k bývalému letišti mají, Gothe v této záležitosti vidí spíše chyby v procesu plánování, jak bylo naznačeno výše. Z tohoto Gotheho názoru lze vyvodit, že považuje plánování činěné odborníky za transparentní, pouze kritizuje způsob, jakým bylo v tomto případě prováděno. To je, zdá se, v rozporu s jeho výše uvedeným tvrzením, že plánování shora transparentní není.

V současné době se pracuje na plánu budoucího využití bývalého letiště *Berlin – Tempelhof* za účasti občanů. Jak ale připomíná Bongartz, někteří se stále o budoucnost Tempelhofského pole obávají. Někteří politici jsou z nápadů občanů zklamaní a stále tedy existuje potenciální možnost, že přeci jen bude vyhlášena mezinárodní soutěž o budoucí podobu tohoto místa, a plány, na kterých se nyní pracuje, budou shozeny ze stolu. Náznaků, že výsledky referenda budou nakonec shozeny, se objevuje celá řada, a to jak v médiích⁴⁷, tak i mezi zahrádkáři

⁴⁷ Viz článek *Berliner Zeitung* ze dne 30. 8. 2015: http://www.berliner-zeitung.de/berlin/kommentar-zur-unterbringung-von-fluechtlingen-baut-wohnungen-fuer-fluechtlinge-auf-dem-tempelhofer-feld-10809148,31629848.html?dmcid=sm_fb_p [online] [cit. 1. 9. 2015], kde se hovoří o plánech Senátu vybudovat

v komunitě *Allmende Kontor*⁴⁸. To nás opět přivádí k procesu plánování, jak ho v rozhovoru kritizoval Heuser, který poukázal na problém, že politici často konzultují projekt, když už mají dopředu jasnou představu, jak to má všechno dopadnout. Otázka, zda se toto nakonec nestane i s Tempelhofským polem, je tedy stále podle některých aktérů otevřená.

Vize pro Tempelhofské pole

Sybill Klotz, radní berlínské městské části *Schöneberg*, v rozhovoru ze dne 24. června 2015 uvádí, že Senát dal Tempelhofskému poli *zvláštní celoměstský význam*, což, jak dále vysvětluje, znamená, že odebral kompetenci rozhodování o budoucí podobě areálu jednotlivým městským částem a rozhodovací pravomoc přenesl na sebe. Do procesu se zapojila iniciativa *100% Tempelhofer Feld*, která se díky dostatečné podpoře veřejnosti stala jedním z oficiálních plánovačů a do oficiálního plánování byli po uskutečnění referenda v rámci participace zapojeni i ostatní obyvatelé Berlína.

Zájmy, které aktéři plánování prosazují, jsou často obsaženy v různých rétorických vzorcích a souvisí s jejich věděním o plánovaném prostoru, jakož i měšťě jako takovém. Senátem zdůrazňovanými tématy ve zkoumaných materiálech je zejména problematika občanské participace, bytová politika města Berlína a podoba případné zástavby, finance a ekonomický profit.

Tato petice jde proti jakémukoliv vývoji; pozn. autora: řeč je o petici o konání referenda o budoucí podobě Tempelhofského pole

Berliner Zeitung⁴⁹

Zastavení lokality novými byty je prezentováno jako rozvoj života ve měšťě. Ekonomické cíle ve formě bytové zástavby v lukrativní lokalitě jsou kladeny nad zájem části obyvatel Berlína

na Tempelhofském poli ubytování pro uprchlíky, což někteří považují pouze za záminku plochu za každou cenu zastavit.

⁴⁸ Zázpis v terénním deníku ze srazu Allmende Kontor 4. července 2015. Kdy se kromě ve vztahu k nově zavedeným členským poplatkům opakovaně objevila otázka, „co když budeme muset ze dne na den tyto zahrady rozebrat a odstěhovat?“.

⁴⁹ *Dieses Volksbegehren richtet sich gegen jede Weiterentwicklung* Citát Michaela Müllera v PAUL, Ulrich. *Müller verteidigt Wohnungspläne für Tempelhofer Feld*. Dezember 2013, Berliner Zeitung. <http://www.berliner-zeitung.de/tempelhofer-feld/stadtplanung-mueller-verteidigt-wohnungsplaene-fuer-tempelhofer-feld,22786336,21442110.html> [online] [cit. 1.9.2015]

ponechat prostor otevřený veřejnosti. Do popředí se dostává konflikt zájmů a snaha o vymezení se aktérů tak, aby bylo jasné, kdo je ten „dobrý“ a kdo „špatný“. S tím souvisí i strategie⁵⁰ Senátu (potažmo Müllera) využívající *morálních argumentů*⁵¹ ke zdůvodnění tohoto postoje. To se projevuje ve zdůrazňování sociální role plánů na zastavění lokality.

Nejde nám o luxusní výstavbu. Chceme postavit domy pro normálně vydělávající lidi.

Berliner Zeitung⁵²

Müllerova argumentace cenově dostupným bydlením je ucelená a souvisí s novou bytovou politikou prosazovanou v současné době v berlínském Senátu⁵³ vedoucí k vytvoření více bytů, podpoře sociálního bydlení a tedy nižším nájmům. Müller se domnívá, že pokud mají být v Berlíně nové byty, měly by být postaveny také na Tempelhofském poli. Důraz kladený na to, že se nemá jednat o luxusní bydlení, je používán opakovaně. Podle autora se jedná o heslo, které má cílit na nespokojenost části společnosti se zvyšujícími se cenami nájmů v německém hlavním městě. V Berlíně vzniká mnoho iniciativ požadujících regulaci nájmů (například iniciativa *Berliner Mietenvolksentscheid*, Referendum o výši nájmů v Berlíně). Müller využívá této aktuální debaty a nabízí řešení. Zároveň se tak staví do pozice toho, kdo to s „normálními“ obyvateli Berlína myslí dobře a své odpůrce (tedy zejména iniciativu *100% Tempelhofer Feld*) tak nepřímou označuje za ty „špatné“, kteří tomuto vývoji brání. Obdobnou strategii lze pozorovat i na straně občanské iniciativy.

My jsme to propočítali a došli jsme k závěru, že to, co nám představili jako rámcový plán, by se vyplatilo pouze, kdyby tam byla vysoká míra zastavěnosti. A taková ta zdůvodnění politiků „Všechno to bude otevřené“ – pozn. autora nezastavěné plochy Tempelhofského pole měly zůstat dle Senátu pro veřejnost otevřeny; bylo jasné, že se to nevyplatí. Proto jsme taky nikdy těmto výrokům politiků nevěřili.

Bongartz, interview 13. července 2015⁵⁴

⁵⁰ CERTEAU, Michel de (1984). *The practice of everyday life*. Berkeley: University of California Press.

⁵¹ KASCHUBA, Wolfgang und Caroline GENZ (Hrsg.) *Tempelhof. Das Feld. Die Stadt als Aktionsraum*. Institut für Europäische Ethnologie, Berlin 2014, s. 9.

⁵² *Es geht uns nicht um Luxusbebauung. Wir wollen Häuser bauen, in denen Normalverdiener zum Zuge kommen.* Citát Michaela MÜLLERA In JÜRGENS, Isabell. *Tempelhofer Feld - Wohnen ab sechs Euro pro Quadratmeter*. Zář 2013, Morgenpost.de. <http://www.morgenpost.de/berlin-aktuell/article119950493/Tempelhofer-Feld-Wohnen-ab-sechs-Euro-pro-Quadratmeter.html> [online] [cit. 2.5.2016]

⁵³ A v současné době i *Hospodářskou a obchodní komorou*, viz <http://www.tagesspiegel.de/berlin/wohnungen-fuer-berlin-ihk-fordert-bebaut-das-tempelhofer-feld/13643320.html> [online] [cit. 29.5.2016]

⁵⁴ *Wir haben das durchgerechnet und kalkuliert und haben festgestellt, dass das, was sie im Masterplan uns vorgestellt haben [...] dass es nur sich rechnet, wenn eine hohe Bebauungsdichte gemacht wird. Und sämtliche*

V citované výpovědi se skrývá silná argumentační linie iniciativy, která podsouvá Senátu snahu o co nejdřívější uzavření parku a jeho uvolnění pro trh s nemovitostmi. Vize Senátu a zejména Michaela Müllera jsou silně kritizovány a zároveň prezentovány jako něco, čemu se nedá věřit. V tomto konkrétním případě jsou jako argument použity vlastní odborné posudky. Tímto způsobem je dle mého názoru dosaženo toho, že každý další případný návrh Senátu se pro publikum sdílející vize iniciativy stane nevěrohodným a nebude již třeba jej opakovaně zpochybňovat.

Další používanou strategií je přenášení odpovědnosti na konkrétní aktéry. Tak například když je řeč o knihovně – jeden z nápadů, jak využít plochu Tempelhofského pole, je ve většině případů spojena se jménem bývalého starosty Berlína, Wowereitem. (Např. *Und wir würden auch nicht einsehen, warum gerade dieses Stück auf dem Tempelhofer Feld nun herausgeschnitten werden soll. Nur, damit Herr Wowereit seine Gedenkbibliothek bauen kann* – Bongartz, rozhovor; *Bylo by nepochopitelné, proč by zrovna tento kus Tempelhofského pole měl být zastaven a tento ne. Jenom, aby mohl pan Wowereit postavit svojí pamětní knihovnu.*) Nebo pokud je debata vedena ohledně rámcového plánu, je tento označován jako „Müllerův“.

Formou reprezentační strategie je i samotný název iniciativy *100% Tempelhofer Feld*, který nechává tušit, že iniciativa nebude dělat směrem k plánům Senátu žádný kompromis. Bongartz v rozhovoru poznamenává, že původně byli někteří členové ochotni podpořit citlivou zástavbu, která by zabírala třeba pouze dvacet procent plochy Tempelhofského pole. Obdobně chtěli s iniciativou o částečné výstavbě vyjednávat i politici (dle Bongartz jmenovitě Heuser). Iniciativa se ale rozhodla, že bude zastávat myšlenku úplného zákazu výstavby. Podle Bongartz by bylo před příznivci iniciativy neobhajitelné, proč by mělo být zastaveno zrovna dvacet procent areálu, která část by to měla být a proč. Podle mého názoru, pokud by iniciativa vstoupila do „souboje“ s osmdesáti procenty, nebyla by síla takového hesla dostatečná na to, aby přilákala pozornost tak velké části veřejnosti.

Nejen slova, ale i kulturní performance ve formě vizuální zobrazení hrají v konfliktu o Tempelhofské pole důležitou roli.

Beteuerungen der Politik, "Wir machen das alles ganz offen", das war klar, dass sich das nicht rentieren wird, bei den Kosten. Und deswegen haben wir auch diesen Aussagen der Politiker nie geglaubt.

Obrázek výše znázorňuje „Vizi pro Tempelhofské pole“, jak si ji nechal zpracovat Senát architektonickou kanceláří *Gross.Max* a *Sutherland Hussay*. Hra barev a světla na obrázku pomáhá jasně vymezit Tempelhofské pole od okolí, zároveň vyobrazenému místu propůjčuje příjemný, útulný charakter. Pohled shora (nebo též panoptický pohled) umožňuje dobrou orientaci a u diváka vytváří pocit, že má o poli a jeho budoucí podobě přehled. Na plánu přitom nikde není patrný ani náznak byť okrajové výstavby, která by podle plánu měla na místě stát. Jak poznamenává Binder, pohled na město z ptačí perspektivy se zdůrazněním některých míst a bodů je přinejmenším pro pozorovatele pocházejícího ze „západního“ světa běžnou formou vnímání prostoru (je často používán nejen v mapách a pláncích, ale i na fotografiích, pohlednicích apod.)⁵⁵ Pro aktéry plánování města potom jeho výhoda spočívá nejen v tom, že jsou na takové zobrazování lidé zvyklí a že jim umožňuje orientaci, ale i to, že vytváří od místa určitý odstup. Na obrázku tak můžeme obdivovat, jak je zachována zelená plocha, jak je místo dobře zasazeno do kontextu okolí, ale jen stěží si dokážeme představit, jak bude Tempelhofské pole vypadat, když na něm budeme stát, nedokážeme odhadnout jeho atmosféru. Jak poznamenává de Certeau, panorama města je jen „teoretický“, nebo též vizuální přelud, obraz, který může vzniknout pouze, budeme-li zapomínat nebo přehlížet každodenní praxi, která se ve městě odehrává. Při pohledu shora se tedy nutně odcizujeme žitému světu „tam dole“.⁵⁶

⁵⁵ BINDER, Beate (2009). *Streitfall Stadtmitte: Der Berliner Schlosplatz*. Böhlau Verlag: Köln-Weimar-Wien, zejména s. 134-135.

⁵⁶ CERTEAU, Michel de (1984). *The practice of everyday life*. Berkeley: University of California Press, S. 93-94.

Ve vizuálních zobrazeních jsou zároveň skryty téměř nepatrné kódy.⁵⁷ Když se podíváme na obrázek detailně, vizualizace nechává vyniknout střed pole. Okraje oddělené asfaltovou cestou, která střed dokola ohraničuje, mají lehce tmavší odstín a oproti středu působí nevyužitelně (např. zvláštní tmavě-zelený porost na obrázku úplně napravo dole). Jak se přitom pozorovatel dozvídá z dalších vizualizací, jedná se právě o místa, která by měla být zastavěna.

Iniciativa *100% Tempelhofer Feld* naproti tomu k prezentaci využívá pohledů z perspektivy chodce, který oproti panoptickému pohledu utváří „text“ města, aniž by ho pozorovatel mohl přechít.⁵⁸ Na *facebookových* stránkách iniciativy⁵⁹ převládají fotky Tempelhofského pole při západu nebo východu slunce, které dodávají místu možná až kýčovitou atmosféru. Iniciativa se prostřednictvím fotografií snaží pozorovateli zprostředkovat pocit uvolněné atmosféry a ukázat škálu aktivit, které je možno na poli provozovat. Fotografie zachycují sportovce, umělce, lidi odpočívající na louce, nebo třeba komunitní zahrádky *Allmende Kontor*. Oficiální plakáty, jiné prezentační materiály iniciativy, bývají často kromě loga doplněny o úderné slogany a hesla jako např. *Herr Müller, wir wollen unsere Stadt zurück.* (*Pane Müllere, my chceme naše město zpátky.*), nebo *Naturschutz ist kein Stillstand.* (*Ochrana přírody není nečinnost*; pozn. autora: jedná se o reakci na propagační plakát SPD, kterým strana propagovala svou pozici před uskutečněním referenda o Tempelhofském poli, kde stálo *Wohnraum statt Stillstand*, tedy *Místo k bydlení namísto nečinnosti*). I zde můžeme pozorovat opakující se témata, kterými v případě iniciativy jsou zejména: ochrana přírodního bohatství, zachování prostoru pro budoucí generace, boj proti Senátu zosobněnému v postavě Michaela Müllera a jeho plánům na zastavění Tempelhofského pole, které je představováno jako zlovůle berlínských politiků, a idea, že Tempelhofské pole by mělo být pro všechny.

Zatímco argumenty Senátu bývají často součástí komplexních urbanistických plánů, iniciativa pojímá plánování v užším slova smyslu. Ač se lze domnívat, že iniciativa v případě Tempelhofského pole využívá vědění, které je dle názoru a zkušeností jejích členů vhodné aplikovat při plánování jakéhokoli městského prostoru, užívané argumenty většinou nepřekračují pomyslný rámeček Tempelhofského pole. *Podle názoru jednoho ze zahradníků ani*

⁵⁷ BINDER, Beate (2009). *Streitfall Stadtmitte: Der Berliner Schlosplatz*. Böhlau Verlag: Köln-Weimar-Wien, zejména s. 135.

⁵⁸ Tamtéž

⁵⁹ <https://www.facebook.com/thf100/> [online] [cit. 2.10.2015]

není možné, aby si iniciativa kladla takto vysoké nároky. Pokud se jí ale podaří uspět v tomto případě, může to předznamenat obrat v procesu plánování i dalších berlínských prostorů. (zápis z terénního deníku 2. srpna 2015, po pravidelném srazu komunity *Allmende Kontor*)

Vzhledem k narůstajícímu vlivu iniciativy se argumenty a témata v konfliktu o Tempelhofské pole dále přizpůsobují kontextu. Po uskutečnění celoměstského referenda, ve kterém obyvatelé Berlína většinou hlasů odmítli návrh Senátu na částečné zastavění pole, se konflikt přesunul do jiných rovin, ačkoli je třeba poznamenat, že diskuze o částečném zastavění pole úplně neskončila, jak bylo již naznačeno výše. Došlo nicméně ke změně strategie (nejen) Senátu a s ním sympatizujících aktérů.

Tempelhofské pole: Jedno z nejzajímavějších míst na světě je znovu objeveno a vy ho spoluutváříte!

web Senátu ⁶⁰

Když padly plány na částečné zastavění Tempelhofského pole, začal Senát – zde konkrétně Senátní shromáždění pro plánování města a životní prostředí, vymýšlet nové strategie, jak učinit Tempelhofské pole „výhodnou investicí“ města Berlín. Začala se hledat nová „image“ místa. Tempelhofské pole začalo být prezentováno jako jedinečný projekt Senátu, jeden z největších parků světa, a zároveň jako místo, které je spoluutvářeno samotnými obyvateli Berlína. Tento nový koncept má mimo jiné přilákat pozornost turistů a zvýšit návštěvnost města. Turistickou funkci Tempelhofského pole a budovy bývalého letiště zdůrazňuje v rozhovoru ze dne 30. června 2015 i Pascal Thirion, jeden z vedoucích pracovníků ve společnosti *Tempelhof Projekt GmbH*. Thirion zmiňuje turistický potenciál Tempelhofského pole opakovaně. Tvrdí, že se z místa *jistě musí stát další turistický mezník města*, a dodává: *pokud jím již není*.

Jedná se o typický příklad politiky podnikatelského města, popsané na jiném místě této práce. Slogan použitý výše je možné interpretovat jako reklamní, má do Berlína přilákat zahraniční kapitál. Ačkoli je určen zejména obyvatelům Berlína a může být tudíž pouze způsobem, jak oslovit potenciální voliče, vidí v něm autor této práce snahu o zprostředkování vědění o městě Berlín jako městě, kde se daří participativnímu plánování. Tuto strategii je možné pozorovat i v Příručce participace (*Handbuch zur Partizipation*) vydané Senátním shromážděním pro

⁶⁰ *Das Tempelhofer Feld: Einer der spannendsten Orte der Welt erfindet sich neu - und Sie gestalten mit!* <https://tempelhofer-feld.berlin.de/> [online] [cit. 30.8.2015]

rozvoj města a životní prostředí, kde Michael Müller (tehdy jeho předseda) v předmluvě uvádí:

Berlín má v participativní správě města dlouhou tradici. Mnoho z participativních metod zde vzniklo nebo zde byly poprvé velkou měrou použity.

Handbuch zur Partizipation ⁶¹

Důraz začal být kladen na kvalitu života, umění a další výhody, pro které mělo město díky svému vývoji předpoklady. S tím podle autora souvisí výše naznačený důraz kladený na občanskou participaci. Do těchto snah nakonec zapadá, i když stále velmi neochotně, jak ukáží dále, i nový koncept Tempelhofského pole jako parku otevřeného všem.

Postoj politiků vůči této nové „image“ Tempelhofského pole není jednoznačný. Někteří stále považují zachování podoby Tempelhofského pole tak, jak je, za chybu, nebo alespoň ne zcela ideální řešení, a kromě bytové politiky se do popředí dostávají i argumenty zdůrazňující finanční náročnost údržby parku a nedostatky v procesu občanské participace.

Objevují se i názory podporující regulaci vstupu do tempelhofského areálu. Krömer, členka Spodního výboru pro ochranu památek (*Untere Denkmalschutzbehörde*), která má na starosti udělování stavebních povolení, například v rozhovoru ze dne 7. července 2015 uvedla: *Eine Öffnung ja, aber kontrolliert. (Zpřístupnit ano, ale regulovaně.)* Uvedený citát vyjadřuje patrně strach z volného přístupu do parku (pozn. autora: některé parky v Berlíně slouží jako negativní příklady plánování veřejných prostorů, poukazuje se na zvýšenou kriminalitu atd.; nedaleko Tempelhofského pole například *Hasenheide*⁶²). Otevřít místo veřejnosti tak znamená nastavit pevná pravidla užívání tohoto prostoru. Na tuto strategii nakonec přistoupili i sami oficiálně participující občané, kteří v době vypracovávání této práce schválili řád parku plný pravidel jeho užívání – v parku se tak například nesmí přenocovat, ke grilování jsou vyhrazeny jen určité plochy apod.⁶³ Zatímco většině těchto občanů jde podle diskuzí vedených na oficiálním participačním webu pro Tempelhofské pole⁶⁴ zejména o to, aby byl

⁶¹ *Berlin hat eine lange Tradition in partizipativen Verwaltungsverfahren. Viele Verfahren wurden hier entwickelt oder erstmals breit angewandt.* (2011). Handbuch zur Partizipation. Senatsverwaltung für Stadtentwicklung Berlin, Projektgruppe "Handbuch Partizipation", Berlin, s. 5.

⁶² <http://www.berliner-zeitung.de/wenn-es-in-den-bueschen-raschelt-wie-gefaehrlich-ist-die-hasenheide-tatsaechlich----ein-spaziergang-durch-neukoellns-volkspark-15443546> [online cit. 21.5.2016]

⁶³ <https://tempelhofer-feld.berlin.de/> [online cit. 24.3.2016]

⁶⁴ Tamtéž.

park čistý a sloužil všem, politici na pravidla poukazují spíše v kontextu vyjádření své skepse vůči přímému zapojení občanů do rozhodování o městě.

Myslím si, že na tomto místě se udělalo mnoho velkých chyb. To, co bylo nakonec předmětem diskuze, byl jen zlomek toho, o co skutečně šlo. To je jedna věc. Druhá věc je to, že když se dnes podíváme na zákon o THF, co je tam napsáno a pro co bylo ve skutečnosti hlasováno. Myslím, že většina lidí vůbec neví, co tam stojí, protože prostě jenom řekli, že nechtějí, aby se tam stavělo.

Thirion, rozhovor ze dne 30. června 2015 ⁶⁵

Kritika občanské participace, jak je obsažena v citátu Thiriona, je ostře v kontrastu se zmíněnou strategií prezentovat Berlín jako město, ve kterém se občanské participaci daří. Důvodem může být kontext, ve kterém jsou ty které argumenty používány. Zatímco v prvním případě jde o prosazení vizí plánování města, které se neslučují s vizemi některých skupin obyvatel, v druhém případě jde o prezentaci města „navenek“ tak, aby bylo atraktivní pro potenciální nově příchozí.

Zároveň se může jednat o strategii vedoucí k přenesení odpovědnosti za plány na Tempelhofském poli na občany. Je poukazováno na nedostatky v participativním procesu a jeho výsledky. Politici si tak mohou připravovat argumentaci pro případ, že by se někdy v budoucnu většina občanů přeci jen přiklonila k částečné zástavbě. V takovém případě by se vyvázali ze své odpovědnosti a mohli tvrdit, že nebýt špatných rozhodnutí občanů, mohly byty na Tempelhofském poli stát již dávno. Tím by znovu upevnili svou roli legitimních plánovačů města.

Z rétoriky aktérů zúčastněných na plánování Tempelhofského pole, jejich strategií a využívaných kulturních performancí je patrné, že každý aktér produkuje vlastní plány, vytváří vlastní konstrukt, vlastní reprezentaci toho, jak by měla budoucí podoba tempelhofského areálu vypadat. K tomu využívá různé formy vědění, které spolu v rámci konfliktu o Tempelhofské pole vzájemně interagují. Změna plánů jedné ze zúčastněných stran nutí aktéry té druhé přizpůsobit svou rétoriku a strategii, které využívají. Senát (respektive jeho zástupci) sám sebe považuje za legitimní orgán plánování města, který je schopen zasadit problematiku Tempelhofského pole do širšího kontextu plánování rozvoje města a snaží se prosadit své

⁶⁵ *Ich glaube, da an der Stelle hat es große Fehler gegeben. Und das, was am Ende zur Diskussion stand, war ja ein Bruchteil dessen, worum es eigentlich geht. Das ist ein Punkt. Das zweite ist, wenn man tatsächlich heute mal in dieses THF-Gesetz guckt, was da niedergeschrieben wurde, was auch tatsächlich, wofür dann gestimmt wurde. Ich glaub die meisten wissen garnicht, was da drinsteht, weil sie gesagt haben, wir wollen nicht, dass dort gebaut wird.*

„výsostné právo“ na úkor dalších nevítaných hostů plánování areálu. Iniciativa *100% Tempelhofer Feld* má naproti tomu vlastní vizi budoucnosti tempelhofského areálu a disponuje patřičným věděním, jak se s touto vizí plánům Senátu postavit. Zapojuje se do plánování na základě zákonných možností a vytváří vlastní strategie, jak přesvědčit publikum (mezi něž spadá i Senát), o legitimitě svých argumentů a svého postavení. Sociální prostor, který aktéři plánování utváří, se zapisuje do jeho fyzických struktur.

Jedná se o politický proces vyjednávání, který směřuje ke konkrétnímu cíli, tím je přesvědčit ostatní o správnosti konkrétních vizí a ty následně prosadit a zrealizovat. Tento proces však není lineární, nekonfliktní ani jednoznačný. Vedle tradičního aktéra plánování města, reprezentovaného v instituci Senátu, vstupují do tohoto procesu i další aktéři, kteří se performativními způsoby domáhají svého dílu na plánování. Chtějí se podílet na rozhodování o budoucí podobě města. Tímto způsobem je možné celý proces plánování nahlížet jako divadlo, kde každý z účinkujících hraje určitou roli. Aktéři vytvářejí společné strategie a rozhodují o užití různých symbolů, pomocí kterých své strategie realizují. Z tohoto pohledu lze celý proces plánování Tempelhofského areálu považovat za kulturní performanci.

Vstup do terénu

An ethnographer enters the field with an open mind but not with an empty head.

Autor neznámý⁶⁶

Téma mé diplomové práce krystalizovalo postupně a relativně pomalu. O Tempelhofském poli se dozvídám během krátké návštěvy Berlína na podzim roku 2014 od našeho hostitele Manfreda, s nímž jsem navázal kontakt přes portál nabízející krátkodobý pronájem či sdílení bytových prostorů Airbnb (jeho nedávné omezení částečně reflektuje bytovou politiku v Berlíně, která je i jedním z centrálních argumentů plánování Tempelhofského pole).

V tomto období jsem si ještě nezapisoval do terénního deníku a na první návštěvu parku se snažím rozpomenout teprve se značným časovým odstupem. V rámci své první návštěvy jsem si nevšiml zahradního projektu *Allmende Kontor* ani jiných zajímavostí. Hledal jsem něco mimořádného, a místo toho jsem se octnul na obrovském poli, které protínají dlouhé asfaltové dráhy. V kontextu urbanizovaných částí sousední městské části *Neukölln*, plné nejrůznějších kaváren, venkovních možností posezení a dalších specifických míst spotřeby, které s areálem Tempelhofského pole hraničí, se zdál být tento areál v silném kontrastu.

Plocha tempelhofského areálu se mi zdála obrovská a tento pocit byl umocněn ještě tím, že jsem se do parku vydal pěšky. Přejít „letiště“ z jedné strany na druhou může být poměrně zdlouhavé. Přitom nikde nebyla lavička ani stromy, o kavárnách, které se jinak v okolí vyskytují v hojném počtu, ani nemluvě. Pouze dlouhé asfaltové dráhy protínající jinak téměř nečlenitý povrch parku. Přejmenování letiště *Berlin – Tempelhof* na Tempelhofské pole mi připadalo výstižné, „pole“ vystihuje celkovou atmosféru místa, široko daleko nic, byla asi zhruba moje první myšlenka. Teprve později mě napadlo i jiné vysvětlení tohoto názvu.

V duchu turistické dychtivosti, v omezeném čase vyhrazeném na návštěvu Berlína, kdy jsem toho chtěl vidět co nejvíce, se mi procházení po „prázdňém letišti“ zdálo jako plýtvání časem. Možná, že kdybych tenkrát šel na Tempelhofské pole s Manfredem, byla by první zkušenost trochu jiná. To platí i pro pozdější setkání a zážitky, které vždy specifickým způsobem spolu-

⁶⁶ S tímto citátem jsem se setkal na konferenci *Wie plant die Planung* 17. /18. 4. 2016 iniciované Etnologickým institutem *HU Berlin*. Autora se mi bohužel nepodařilo dohledat.

strukturovaly mé vnímání areálu a jeho plánování. Některé z nich byly spontánní, nahodilé a nečekané.

Prošel jsem tedy od zastávky *Bahnhof Tempelhof* na druhou stranu areálu k *Jeruzalémskému hřbitovu* a pokračoval do jiných částí města. Shodou okolností jsem se později setkal s lidmi, kteří uvažují podobně. *My jsme tam šli tenkrát s manželkou a bylo to hrozné, nic tam nebylo, možná když je hezké počasí, tak to tam žije*, říká mi Petr, jenž byl v Berlíně na několikadenním výletě, když mu na otázku, co dělám v Berlíně, odpovídám, že ve své práci tematizuji tento areál. Na konferenci „o plánování města“ jsem se setkal s autorem článku, jehož název by mohl v češtině znít: *Tempelhofské pole: k utopii ničeho*⁶⁷. Tento způsob uvažování tedy nebyl vlastní pouze mně.

V rámci akademického uvažování nad touto zkušeností mě jako výstižná paralela napadlo přirovnání Tempelhofské pole k Augého „ne-místu“. Tedy k místu, ke kterému člověk nemá žádnou vazbu, které není nositelem žádné identity. Typickým příkladem, který Augé uvádí, je právě letiště. Ne-místa se podle Augého materializují v konkrétních prostorech nákupních center, letištních hal, hotelových řetězců, zábavních parků, všech prostor, kde lze být pouze vně a nikdy existenciálně uvnitř a za jejichž archetyp můžeme považovat prostory cestování.⁶⁸

Domnívám se, že další zájem o tento areál stimulovaly jednak články v německém tisku, na které jsem narazil asi o týden později v době, kdy jsem pobýval ve Frankfurtu nad Mohanem na výměnném programu v rámci programu Erasmus, a určitě také povinnost napsat esej na seminář *Anthropologie (in) der Stadt* vedený prof. Welz, v jehož rámci jsem se poprvé pokusil využít teorii kulturní performance, tak jak ji rozpracovala Binder na plánování Tempelhofského pole, a blíže se seznámil s touto problematikou. To bylo také období, kdy jsem si začal o Tempelhofském poli do terénního deníku zaznamenávat první poznámky.

Tentokrát jsem byl dobře připravený a na půjčeném kole překonával relativně velké vzdálenosti přistávacích ploch. Pohled cyklisty jsem prokládal pohledem chodce, kolo jsem tu a tam odkládal a rozhlížel se, vnímal místo a nasával atmosféru. Při své druhé návštěvě jsem si začal více všimnout volnočasových aktivit, které zde lidé provozují, a objevil jsem zahradní projekty na východní straně areálu.

⁶⁷ ROSKAMM, Nikolai (2011). *Die Utopie des Nichts – zur Transformation des Tempelhofer Feldes in Berlin*. In: *dérive*, Zeitschrift für Stadtforschung, Nr. 42. S. 4-10.

⁶⁸ AUGÉ, Marc (1999). *Antropologie současných světů*. Brno: Atlantis.

Pěšky se zde pohybuje málokdo, většina lidí využívá všemožných dopravních prostředků od kol, přes brusle a skateboardy až po prostředky, které neumím přesně ani pojmenovat. Asfaltové letecké dráhy a nezměrné rozměry letištního areálu k tomu přímo svádějí [...] Na druhém konci areálu se rozprostírají zahrádky. Ale trochu jiné než jaké znám z Prahy. Má to zde takové zvláštní kouzlo. Každý záhon je svým způsobem uměleckým dílem, a co mi na tom přijde nejlepší – ke většině záhonků patří posezení. Vybral jsem si takový menší posed, mám z něho dobrý přehled o tom, co se děje.

Zápis z terénního deníku, dne 7. listopadu 2014

První dojem z Tempelhofského pole byl pomalu nahrazován novým zájmem o plánování budoucnosti tohoto areálu. Ten jsem přetavil v případovou studii k projektu diplomní práce. Ještě tentýž rok jsem měl sepsaný projekt výzkumu a s trochou štěstí i potvrzený tříměsíční výzkumný pobyt v Berlíně, který se nakonec protáhl, jak již bylo naznačeno výše, na více než půl roku. V rámci terénní praxe a soustavného promýšlení tématu se diplomní práce od původní verze projektu posunula. S časem věnovaným tématu se totiž jeho komplexita neustále zvyšovala a rýsovala se témata nová. Z původního plánu na sledování konstrukce prostoru na základě Lefebvra terciálního rozdělení prostoru se stalo sledování plánování prostoru. V centru pozornosti neměl být z počátku ani zahradní projekt *Allmende Kontor*, ale velmi brzy se stal hlavním dějištěm mé terénní praxe. Z Tempelhofského pole se stalo samostatné téma diplomní práce.

V průběhu mého výzkumu se tedy neproměňoval pouze park a jeho plánování. Při čtení vlastních poznámek jsem si uvědomil, že jsem park a dění, které se na něm (a kolem něho) odehrávalo, začínal vnímat a interpretovat jinak než z počátku. Už při druhé návštěvě Tempelhofské pole přestávám vnímat jako nekonečný prostor, ale začínám na něj nahlížet jako na určitý *brownfield*, tedy jako na určitý prostor otevřený možnostem. *První malé oázy zde již vznikají*, zapisuju si při své druhé návštěvě tempelhofského areálu do terénního deníku (7. listopadu 2014). V tomto kontextu má již „pole“ spíše význam úrodné půdy, z níž vyrůstají nové formy života.

Vnímání a symbolickou hodnotu připisovanou areálu strukturovaly a spoluurčovaly nejrůznější zkušenosti, ale také různé formy vědění, postupně kumulované a přepisované v rámci mého výzkumu. Jednalo se o rozmanité zdroje od urbanistických studií připisujících Tempelhofskému poli svou hodnotu na základě geografické polohy, rozlohy a napojení na okolní infrastrukturu – přes pléna a aktivity různých občanských iniciativ, na kterých jsem se podílel, až po vlastní prožitek místa.

Dnes na Tempelhofském poli najdete pivní zahrádku, *Tempelburger*, *CoffeeBikes* (pojízdné kavárny) a další komerční způsoby využití. Participativní plánování se posunulo o několik řádů dál a budoucí využití parku se tak dnes opět opírá o trochu jiné základy než dříve. Určitou proměnu zaznamenaly jak občanské iniciativy, tak i plánování Senátu. Všichni zmínění aktéři se v mezidobí vypořádávají s výzvami, které přináší nová společenská situace a s tím spojené nově předložené plány a strategie plánovačů města a odezvy občanů.

K Tempelhofskému poli jsem si postupně budoval důvěrný vztah. Celý areál jsem si možná částečně nakonec spojoval i se svým neopakovatelným pobytem v Berlíně a ostatními zážitky, které se k tomuto pobytu pojily. Tempelhofské pole se pro mě stalo určitým symbolem Berlína. V kontextu výše popsanych prvních kroků parkem je možné proměnu mého vztahu k Tempelhofskému poli ukázat na jednom z posledních zápisů do terénního deníku, psaného pro Tempelhofské pole v němčině, přeloženo zhruba takto:

Milé Tempelhofské pole. Dnes je můj poslední den. Posouvám se dál. Posledního půl roku jsi bylo můj nejlepší kamarád. Bez tebe bych tady v Berlíně nedýchal tak svobodně. Myslím, že pro mě odloučení nebude lehké. Víš vlastně, proč jsem tady tak rád? Proč se s tebou cítím tak dobře? Je to tvůj duch. Na první pohled nevypadáš moc hezky, ale když tě člověk lépe pozná, zjistí, co se v tobě skrývá - vzduch k dýchání, prostor, a tolik možností si hrát. Ale to, proč tě všichni máme tak rádi, to se nedá shrnout slovy. Mám radost, že ti to ještě můžu napsat. Tady vpředu jsem ještě nikdy neseděl. Je toho tady ještě tolik, co objevit! Často jsem zíral, třeba tenkrát, jak byla zima, pamatuješ, byli jsme tu skoro sami, hodně sněžilo, byla sněhová bouře, stál jsem na přistávací dráze a neviděl jsem žádný horizont. Všechno bylo bílé jako vločka, která přede mnou mizí do nekonečna. Nebo ten strom, pod kterým je kámen jako stůl a kde jsem se snažil napsat alespoň pár stránek diplomky a který mi poskytoval stín, ale také tam byly krásné fialově kvetoucí louky. Tolik míst a lidí! Muž, který prostě jenom tak intuitivně tancuje, tak nekonečně zajímavých lidí mě tu doprovázelo a s kamarády jsem tě navštěvoval. Různá roční období a téměř každý slunečný den. Zkrátka vždycky se stalo něco zajímavého. Málokdy jsem viděl lidi dělat tolik intuitivních pohybů. Jsou jak strážci, kteří vyzývají lidi, aby šli pomalu, protože bude tma. Potom vypukne velká bouřka. [...] Nejradši bych svou poslední noc v Berlíně strávil s tebou, ale uvidíme se znovu. Jsi v mém srdci a já už se těším, až ti budu moct vyprávět o všech těch místech, které uvidím. Z největší hloubi srdce ti děkuji, že jsi tu pro mě bylo. A nejen pro mě.

Zápis z terénního deníku, dne 17. října 2016

Citát „An ethnographer enters the field with an open mind but not with an empty head,” který jsem slyšel na již výše zmíněné konferenci a jehož autora se mi nepodařilo dohledat, bych

proto doplnil o další část: vědění a vnímání etnografa se v průběhu terénní praxe proměňuje, a tak nakonec místo opouští s těžkým srdcem.

Allmende Kontor z perspektivy komunity městských zahradníků

Allmende Kontor je prostor městských zahrad a současně komunita lidí společně sdílející určitou zásobu vědění a zkušenosti. Tato komunita reprezentuje a spravuje tyto městské zahrady a zároveň dle svých vlastních slov aktivně podporuje vznik dalších projektů tohoto typu. Způsob, kterým jsou zahrady *Allmende Kontor* spravovány, jim přináší přízvisko komunitní. V takovýchto zahradách se nepěstují pouze byliny a zelenina, ale také sousedské vztahy.

Na rozdíl od soukromých zahrad je tato komunitní zahrada veřejně přístupná všem. Je prostorem, kde se spolu setkávají různorodé formy vědění a materiální formy fyzického světa. Zahradníci (a ti tvoří sami značně heterogenní skupinu) se zde mísí s místními návštěvníky a turisty ze vzdálenějších míst, ale také s rodinami, s dětmi, kamarády a také s novináři. Širokému spektru návštěvníků odpovídá i množství významů, které jsou tomuto místu připisovány. Někdo zde poprvé viděl topinamburu a zjistil, jak vypadá lichořeřišnice, někdo má místo spojené s krátkou návštěvou Berlína a jiný jej vnímá jako alternativní prostor, vyjadřující určitý světonázor reprezentovaný každodenní zahradnickou praxí.

Studie o zahrádkových koloniích a urbánním zahradničení se zaměřují na jejich různé aspekty: historický, sociální, environmentální, ekonomický. Na analytické rovině lze jeden od druhého možná odlišit, zatímco v žitém světě se jednotlivé kategorie často prolínají a splývají. Jedním z významů, který zahrady reprezentují je určitá pozice vůči oficiálnímu plánování města. Možná se to na první pohled může zdát zvláštní, ale za každodenní zahradnickou praxí lze hledat skryté významy a politiky. Z této perspektivy může být i na pěstování salátu ledasco politického. Jedním z nástrojů výzkumu politických reprezentací, které nejsou vždy zcela explicitně zjevné, ale mohou se ukrývat za každodenními praxemi, jako je například zmíněné pěstování salátu, je zúčastněné pozorování.

Při vstupu na městské zahrady si člověk může všimnout celé řady nápisů a transparentů, které reprezentují nejrozličnější významy komunitní zahrady i jednotlivých záhonů či jejich správců.

Jedním z nich je také informační mapa vytvořená ve spolupráci se členy skupiny *Orangotango*, tedy ve spolupráci s komunitou kritické kartografie. Tato mapa je přibitá na zadní stěně stanového přístřeší, které členové komunity postavili zhruba uprostřed zahrad a na níž jsou někteří z nich patřičně hrdí. Schází se zde komunita a jako jedno z mála míst v areálu celého letiště poskytuje úkryt před sluncem a deštěm.

Na této mapě je možné dozvědět se něco málo o celém projektu. Obsah jsem volně přeložil takto:

Allmende Kontor (pozn. autora: pro které je dále v textu používána zkratka AK) je výsledkem dlouhodobé angažovanosti lidí, kteří se zapojili také do různých jiných projektů městského zahradničení v Berlíně. Cílem projektu Allmende Kontor je vytvořit platformu pro městské zahrádky a zemědělství, které by zároveň představovaly také studnici vědění, místo k učení, kůlničku s nástroji a semeniště.

AK se na všech úrovních zasazuje za rozvoj participativního přístupu k rozvoji města, čímž sleduje vizi „města pro všechny“. AK je aktivní v oblasti lokálního i globálního vzdělávání a propojování. Podporuje solidární samožasobení stejně tak jako spolupráci mezi různými projekty městského zahradničení v Berlíně i jinde. Tím přispívá k rozvoji a posilování urbánního zahradničení a zemědělského hnutí.

AK- komunitní zahrady jsou iniciativou AK a existují od 16. dubna 2011 jako pionýrský projekt na Tempelhofském poli. Zahradníci a zahradnice komunitních zahrad a všichni, kdo se na tomto projektu podílejí, jsou preambulí, stejně tak jako návodem zavázání společně přispívat k sociálnímu a ekologickému blahobytu.

Allmende Kontor se tedy zakládá na rovném přístupu k užívání městských statků a snaží se tuto myšlenku propagovat mezi dalšími lidmi a podporovat tak další iniciativy založené na myšlence „společně sdíleného města“. Důraz je kladen na propojování lidí a vzájemné sdílení. Akcentovány jsou na jedné straně fyzické, materiální zdroje jako jsou semena a různé nářadí, na druhé straně ale také přístup k nehmotným statkům jako je vědění a vzdělávání se. Jedním ze způsobů, jak tyto myšlenky uvést v praxi je participativní přístup k městu. Participace je zde vnímána v širším slova smyslu jako vzájemná spolupráce a kooperace mezi jednotlivci, nikoliv pouze ve smyslu nástroje a formy vládnutí. Participace umožňuje, aby se na zahradách koncentrovalo a kombinovalo množství společně sdíleného vědění, které nachází své vyjádření i ve svých materiálních, prostorových formách.

O něco více se dozvíme v několika dalších odstavcích. Najdeme zde ideály a hodnoty *Allmende Kontor* a také pravidla pro zahradníky i návštěvníky areálu zahrad. Ideály, hodnoty

a pravidla komunitních zahrad, odpovídají významu slova *Allmende*, jenž stojí v samotném názvu komunity a zahradnického projektu. Jeho stručná etymologie má na mapě také své místo. Zde je volný překlad:

Ideály a hodnoty

- *AK nabízí možnosti participace na sociálním, multikulturním a ekologicky zodpovědném rozvoji města.*
- *AK vědomě tematizuje pojem Allmende, čímž vytváří platformou pro aktivní diskuzi o vlastnických vztazích a o možnostech návratu ke společné správě městských statků*
- *AK vytváří a podporuje alternativní prostor vůči společnosti konzumu, ekonomického růstu a zbytečného plýtvání (Wegwerfgesellschaft), hlavním zájmem AK je udržení a podpora biologické a sociální diverzity.*
- *AK podporuje potravinovou soběstačnost.*
- *AK sama sebe chápe jako protějšek konvenční agrární politiky. Výsledkem této činnosti jsou ekologické přístupy k zemědělství.*
- *Všichni, kteří se podílejí na AK, společně usilují o vzájemné uznání a multikulturní soužití.*
- *AK netoleruje diskriminaci a znevýhodňování na základě národní příslušnosti či sociálního statusu, pohlaví, barvy pleti, řeči, náboženství, světonázoru, sexuální orientace, věku, tělesnosti nebo vzdělání.*

Tuto část lze interpretovat jako rozpracování předešlého. Jsou zde obšírněji, byť v rámci možností stručné mapy, ze které tyto informace interpretují, vyjmenovány některé konkrétní zásady, cíle a hodnoty komunity. V jádru celého projektu, tak jak mu členové komunity rozumí, je tolerance, zodpovědnost, sounáležitost, nezávislost a také kritika dominantního společenského řádu. *Allmende Kontor* se snaží reprezentovat určitou alternativu životního stylu, přístupu ke světu a společnosti. Tyto myšlenky jsou založené už v samotném názvu *Allmende*, který je na mapě stručně charakterizován:

Allmende dříve znamenalo (vesnické-) pastviny a pole, které mohli všichni sedláci a sedlačky z vesnice společně využívat a obdělávat. (nazývané také společné statky či commons) jsou dnes popisovány „jako specifické formy společenské smlouvy ke kolektivním a udržitelným a fair způsobům využívání společných zdrojů“, jako je například půda, voda, vzduch nebo Internet. (Helfrich et al.: Was sind Gemeingüter? In: APuZ 28-33/2011, s. 9). Jedním ze současných příkladů Allmende je Wikipedie.

Přihlášení se k myšlence *Allmende* nebo též městských *commons* je politickou obranou veřejného prostoru a jeho využívání v rámci společného zájmu. Každodenní praxe zaměřená

na městské *commons* umožňuje odlišný pohled na město. Na místo vzdáleně kontrolovaného konzumu nabízí jiné životní kvality, na místo individuální izolace vzájemnou kooperaci. Ruku v ruce s politickými ambicemi na změnu městských politik jde odmítnutí člověka jako *homo economicus*, tedy lidské podstaty, která je orientovaná na soutěž a získání vlastního prospěchu. Thomas říká, že *na městských zahradách má každý možnost zapojit se do společnosti, která není založená na ropě a vykořisťování zdrojů, ale která je řízená předpokladem demokratické společnosti.* (Thomas, zahradník, rozhovor 12. června 2015) Plánování města se v určitých ohledech zaměřuje na kolonizaci a destrukci *commons*. Podle Thomase tyto zahrady neodpovídají vizím města těch, kteří za vším vidí jenom ekonomický profit. *Domnívají se, že mají lepší recept, na to jak využít městské statky, ale neuvědomují si, že jeden lunapark ve městě stačí* (pozn. autora: řeč se točí kolem zavřeného areálu Spreepark).

Nakonec zbývá už jen barevná mapa, která svým způsobem kartografickou reprezentaci *Allmende Kontor* doplňuje. Na mapě jsou vidět kromě *Allmende Kontor* další dva zahradnické projekty, kterými je *Rübezahl-Garten* a *Stadteilgarten Schillerkiez*. Toho, že se jedná o trochu jiné zahradnické projekty, si však pravděpodobně většina návštěvníků, kteří si mapu pořádně neprohlédnou, asi ani nevšimne. Jednotlivé projekty od sebe nejsou nijak vizuálně odděleny a takřka splývají, určit přesné hranice není schopno ani mnoho členů *Allmende Kontor*. Sám jsem se o této formální skutečnosti dozvěděl až při několikáté návštěvě. Ze všech tří uvedených zahrad je největším právě projekt *Allmende Kontor*, za ním je co do rozlohy *Stadteilgarten Schillerkiez* a nejmenší je *Rübezahl-Garten*.

Stejně tak jako neexistuje žádná fyzická hranice mezi jednotlivými projekty, neexistuje ani žádná na první pohled patrná sociální hranice. Lidé spolu komunikují napříč celými zahradami a ty působí komplexním dojmem. Přestože jsem se v průběhu zde stráveného času dostával do kontaktu s lidmi spojenými se všemi třemi urbánními projekty, nejbliže jsem se dostal organizační struktúře *Allmende Kontor*. Přestože tyto projekty zdánlivě splývají, jejich organizační struktúra je patrně trochu jiná. Samotná struktúra *Allmende Kontor* je poměrně složitá a není třeba jí zde blíže vysvětlovat.

Poslední částí mapy, kterou jsem ještě nezmínil, jsou pravidla. Ta jsou podstatnou součástí jakéhokoliv prostoru. Zestručněný, volný překlad psaných pravidel, které jsou součástí informační mapy, by mohl znít:

Návod pro společné sociální a ekologické soužití:

pro všechny:

- *vedle zmíněných informací jsou na kartě pravidla pro všechny návštěvníky i pro zahradníky (nesmí se zde zanechávat odpad, krást, zakládat nové záhony, ničit, dobré je spolupracovat a dávat příspěvky, vstup je na vlastní nebezpečí)*

pro zahradníky:

- *pro zahradníky jsou zde další závazná pravidla (nic nezahrabávat do země, záhony se přerозdělují pouze dočasně, dbát na bezpečnost práce, neskladovat na zahradách stavební materiál a respektovat řád parku)*

pravidla pro sociální soužití:

- *vytvářet „záhonové společenství“ – společně zalévat, pomáhat, sdílet kontakty, informovat o Allmende, nestavět záhony příliš blízko sebe ani příliš vysoko, člověk by nikomu neměl ubírat výhled a prostor; při dávání příspěvku se máš řídit tím, co spotřebuješ a obsahem své peněženky*

pravidla ekologického soužití

- *máš zahradničit ekologicky, nemáš používat žádné chemikálie, zacházet úsporně se zdroji (vodou, půdou, dřevem), záhony je možné vyrábět z recyklovatelných materiálů, ale přednostně je užívání přírodních materiálů*

Jedná se o řád, který se odkazuje na další psaný řád ztělesňující pravidla areálu bývalého letiště, ten odkazuje opět na další atd. Člověk může buď všechny tyto řády přečíst, aby se dozvěděl, co zde může a co mu pravidla zapovídají, nebo se může orientovat podle toho, co dělají ostatní, případně podle své vůle a rozumu. Proč nelze sázet do země a je třeba pěstovat v pokud možno mobilních vyvýšených záhoncích? Proč se na Tempelhofském poli nemohou sázet stromy a proč *Allmende Kontor* byla prodloužena smlouva pouze na následující rok? Tyto otázky zanechávají v zahradnicích a sympatizantech nepříjemný pocit, že jsou někým stále ještě vnímáni jako dočasní hosté. Jako projekt, který zaplňuje prostor mezi jednou a další hlavní formou využití prostoru, konkrétně mezi letištním provozem a bytovou zástavbou tempelhofského areálu. Jedná se o neustále přítomné téma, které se v rozhovorech se zahradníky tu a tam opakuje. Jeden z mých informačních partnerů, spoluzakladatelka projektu Julia v tom má celkem jasno: *Wer in die Erde geht, will bleiben. (Toho, kdo zasadí do země, už pryč nedostanou.)*

Celé zahrady nejsou nijak oplocené, možností, jak na ně vstoupit, je nespočetně. Neexistuje žádná oficiální cesta, přesto je fyzický prostor rozdělený do dvou částí, které protíná širší, poměrně vyšlapaná cesta. Ta zahrady dělí do dvou pomyslných částí. Cesta je zanesená i na

oné mapě přišpendlené na informační tabuli spolu s dalšími informacemi. Na první pohled je patrné, že zde vznikla záměrně. Truhlíky se na místě cesty rozestupují, aby uvolnily prostor průchozím. Informační tabule, na níž je mapa spolu s dalšími prospekty a propagačními materiály, tvoří pouze jednu z možností. Je jednou z možných variant vstupu do terénu.

Avšak ani ti, kdo vstupují na zahrádky touto cestou, se mnohdy nezastaví u informační tabule a spěchají si prohlédnout rozkvetlé, barevné záhony, nebo se zde zastaví, podívají se na mapu, pořídí si nekvalitní fotografii, protože mapa je zabalená v igelitu a leskne se, a upalují do nitra zahrádek. Druhý případ popisuje asi zhruba i můj vstup. K důkladnému čtení a interpretaci mapy se vracím teprve v rámci promýšlení diplomové práce.⁶⁹

Zahrady sice nejsou oplocené, ale zcela volný vstup je jen zdánlivý, protože celý areál bývalého letiště oplocený je a vstupní brány se na noc (v určitou hodinu, která se posouvá dle ročního období) zavírají. *Zahrady i celý park tak mohou také v klidu spát*, říká pán s kšiltovkou.

Stávám se členem komunity

Zahradník, s nímž jsem navázal kontakt jako s prvním, na mě působil dost uzavřeně. Na zahradách se pohyboval jako doma, vídal jsem ho tam každý den. Na mé dotazy mi však odpovídal poměrně stroze. Seznámili jsme se docela náhodou, na zahradách jsem našel zapomenutý telefon a nemohl jsem čekat, než si pro něj majitelka přijde. Při další příležitosti jsem se ptal, zda si mě pamatuje a jestli si dotyčná telefon vyzvedla. *Jó, to seš ty? Vyzvedla. A šel si po svých.* Od té doby jsme se zdravili a později jsme se i celkem skamarádili. Občas jsme prohodili pár slov nebo spolu jen v tichosti sem tam seděli na zahrádkách. Ještě před tím, než jsme se seznámili, jsem ho označil jako pána v modré kšiltovce. Tato přezdívka mu zůstala i v mé práci.

Při jedné procházce zahradami mi pán v modré kšiltovce odpovídal na mé dotazy ohledně mého angažmá: *Nějaký záhon si vyber, tady jsou nějaké volné. Ukážu ti ještě další. O tyhle se nikdo nestará. Když sem chodíš, tak tady něco vysad', třeba tady to nikomu vadit nebude.*“

⁶⁹ později jsem zjistil, že si mapku lze stáhnout zde <http://orangotango.info/projekte/kollektives-kartieren/kollektive-gartenkarten/allmende-kontor-gemeinschaftsgarten/> [online][cit. 18.6.2016]

*Přítom se sem tam pozdraví s některými dalšími zahrádkáři, půjčí si od nějakých kluků jointa, kterého už jim nevrátí, a prezentuje určité názory na zahrádkaření a analogicky i na plánování Tempelhofského pole. Na můj dotaz, zda by to nechtělo jeden záhon opravit, říká: Trochu opravit možná, ale rozhodně ne nějak moc. Aby to nebylo žádný schickimicki (pozn. autora: možné překládat jako zbytečně uhlazené nebo špígl nýgl), Berlín taky není schickimicki. A na jiném místě na záhonku, kam vysadil nějaký stromek mezi spleť nejrůznějších rostlin, mi říká, že to, co je v tom truhlíku, je nálet, kam sem tam někdo něco zasadil. (Pán v kšiltovce, interview 20. dubna 2015) Tenhle truhlík a jemu podobné jsou takové zvláštní. Jsou v kontrastu jiného stylu zahrádkaření, s nímž se setkávám později. Jsou vyjádřením jakési divokosti. Dal jsem jim pracovní název „plevel netrhat“, zatímco „plevel vytrhat“ byl reprezentovaný v osobě jedné ze spoluzakladatelek projektu *Allmende Kontor JMÉNO*. Oba tyto přístupy reprezentují určitý světový názor a vzdáleně možná i vize budoucnosti Tempelhofského pole a celého Berlína.*

Stejně jako výše zmíněná mapa, jsou i jednotlivé truhlíky a záhony kulturní performancí. Zprostředkovávají publiku nejen styl, kterým ten který zahradník (či skupina zahradníků) svou zahrádku spravuje, ale i určité vědění, kterým disponuje a nepřímo se tak vyjadřuje k plánování města. Každý truhlík je jedinečný, ale zároveň lze mezi některými vypočítat určité podobnosti; stejně jako v názorech určitých skupin zahradníků, které jsem měl možnost vyslechnout na setkáních *Allmende Kontor* i v průběhu každodenní terénní praxe. Někteří se sentimentem vzpomínají na časy, kdy byl Berlín ještě ošuntělý a kreativní, zatímco dnes dochází čím dál tím víc k jeho gentrifikaci. (rozhovor s Christianem Pannenburg, X) Jiní jsou s aktuální situací i přes strach z budoucnosti spokojeni a váží si toho, že mohou žít ve městě, které jim umožňuje takové aktivity, jako je urbánní zahradničení.

Zdá se, že sem lidé chodí rádi. Jule mi řekl, že na zahrádkách tráví veškerý volný čas. Nemá to sem daleko. Bydlí v jednom z domů v sousedství.

Zápis z terénního deníku ze dne 8. července 2015

Z nahodilých setkání na zahrádkách *Allmende Kontor* jsem si postupně utvářel představu o této komunitě. Samotný pojem komunita, dle mého názoru, těžko specifikuje konkrétnost komunit. Jednotliví členové *Allmende Kontor* se do komunitního života zapojují různým způsobem. Někteří zde více pěstují bylinky a zeleninu, ale o to méně se angažují při pravidelných zasedáních komunity, které navštěvují zřídka, nebo vůbec. Jiní naproti tomu na

zahradách tráví mnohem méně času, ale sezení komunity si nemohou nechat ujít a rádi se dobrovolně hlásí do různých funkcí, jako je komunitní ekonom či péče o nové členy. Rozlišení na členy a nečleny může následovat princip členského poplatku, který byl v době mého výzkumu čerstvě zaveden, tedy na platiče (členy) a neplatiče (nečleny), s čímž část komunity nesouhlasí, nebo může sledovat to, jak kdo sám sebe definuje. Setkal jsem se však také s tím, že představy dvou členů o komunitě byli natolik různé, že jeden považoval toho druhého za někoho, kdo nepatří k *Allmende Kontor*, zatímco ten druhý se sám za člena považoval. Sám jsem oba považoval za určité jádro komunity, za dva zahradníky, kteří komunitu a své místo v ní chápou různými způsoby.

Komunita je všeobjímající pojem, který těžko vystihuje její specifčnost. Výzkumník, který vstupuje do komunitních zahradek, nutně vstupuje do procesu komunitního rozvoje. Jak bylo naznačeno v předchozí kapitole, seskupuje se komunita *Allmende Kontor* na základě určitého alespoň částečně společně sdíleného světa představ, které se v jednotlivých přístupech členů zaměřují na různé aspekty a významy připisované členství, komunitní i zahradnické praxi. Jednotlivé vztahy v rámci komunity jsou dynamické a v průběhu trvání komunity se proměňují. Žádnou komunitu proto není možné nahlížet jako statický mechanismus, lepším a v praxi ověřeným způsobem, je vnímat komunitu na základě konceptu „imagined communities“.⁷⁰

Pokud jde o mě, členem jsem si začal připadat nikoliv na základě času zde stráveného ani na základě zaplacení členského poplatku, ale na základě různých kontaktů jak se zahradami samými, s jednotlivými záhonky, ale také na základě vzájemných známostí a přelétavých vztahů, které jsem v čase zde stráveném zakusil. Z počátku zde neznám nikoho a tak zahrady navštěvuji „jako každý jiný turista“. Do péče o záhonky se nezapoujím. Chodím si sem číst, psát a sledovat život na zahradách. Sem tam se dám do řeči s nějakými lidmi, ale příliš se do navazování kontaktů nemám. Je teprve jaro a času na navazování kontaktů je ještě dost. Vlastně ještě tehdy netuším, že se ze širšího vymezení své práce, ve které jsem chtěl zkoumat plány na novou podobu areálu, přesunu právě k zahradám *Allmende Kontor*. Po nějaké době kdy zahrady navštěvuji, si zapisuju do terénního deníku:

Uvažoval jsem nad představou Tempelhofer Feld jako nad místem, jehož smyslem je střetávání se lidí v rámci smysluplné komunikace, soužití různých lidí, spolupráce a vzájemná tolerance. Tyto znaky pak

⁷⁰ Anderson tento pojem dominantně rezervuje pro národní společenství. ANDERSON, Benedict R. (2006). *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*. New York.

povýtce v ještě ve větší míře symbolizují právě komunitní zahrady, které se zde nacházejí. Dnes po dlouhé době extrémních veder přichází déšť spasit to, co ještě přežilo a dát život novým formám. Prší a Tempelhofer Feld je, tak jak tomu obvykle za deště bývá, téměř liduprázdný. Má dnes zcela jinou atmosféru. Projíždím ze stanice Tempelhof na druhou stranu Tempelhofu směrem k ..., kde se nacházejí komunitní zahrádky a jsem zde téměř sám, s okolní přírodou a zvířaty, zejména ptáky, kteří naopak vodu vítají spolu semnou přímo na poli. Oni všichni zahrádkáři jistě vítají déšť – avšak z poza suchých přístřešků svého domova či okolních podniků. Užívám si svou osamocenost a to, že tu nikdo není, přímo tak zakouším další rozměr tohoto parku – krásu přírody samotné.

Na Allmende Kontor je několik míst, na které se lze schovat – před velkou bouřkou a silným větrem příliš nechrání. Jedním z nich je stanová obluda, další jsou malé zahradní přístřešky, z nichž některé jsou zcela nefunkční, jiné brání proti dešti o něco víc, ale silný vítr, který je dnes ještě silnější, než obvykle jim tuto funkci ještě stěžuje (větrné mlýny a mlýnky se dnes točí jako o život). Je zde několik dalších lidí, kteří společně semnou vítají déšť, někteří zpod stanové obludy, jiní stojí na dešti a nechávají po sobě stékat potoky vody. Jedni oslavují déšť hudbou, druzí tiše rozjímají. Ono být zde za bouřky asi vůbec není bezpečné, blesky nemají na této ploše mnoho vodičů a tak se jim snadno může stát někdo z nás – ještě se však nic takového nestalo, tak proč zrovna nám? (zápis do deníku 15.4.2015)

Přírodní podmínky jsou něčím, co má na zahrady zcela zásadní vliv. Později si zapisuji:

Vodu potřebují nejen rostliny, ale také živočichové. Jeden pán mi před pár dny, když jsem zaléval záhonek vypravoval, jak jsou i ti ptáci zde žízniví, a že jim vždy nechává kelímek s vodou v záhonku. Schodou okolností v záhonku, který jsem zaléval. Doplnil jsem tedy vodu i do tohoto kelímku a po chvíli už zde opravdu seděl malý ptáček a pil čerstvou vodu. Včelky by bez vody také asi nepřežili, museli by lítat pro vodu, až bůh ví kam, snad do studny na starý jeruzalémský hřbitov. A to by je stálo mnoho energie.

Zápis do terénního deníku z 4.července 2015

Na základě zpětné četby některých svých terénních zápisků jako je tento, si později uvědomuji, že můj názor na plánování Tempelhofského pole, neurčují pouze jednotlivé politické reprezentace plánů budoucího využití areálu, ale také bezprostřední terénní zkušenost. Čas strávený na *Allmende Kontor*. Určité vědění a zkušenosti, které zpětně formují mé představy a hodnotové postoje vůči jednotlivým plánům rozvoje areálu. Stávám se zaujatým pozorovatelem. Tím jsem byl sice od samého začátku, ale v rámci krátké doby a zpětné reflexe si tento posun uvědomuji mnohem více: Zahrady zde musí zůstat.

Allmende Kontor jako aktér plánování města

V Berlíně je obzvláště populární forma dočasného využití volného prostoru. Na ladem ležících místech, která doposud nenašla své využití, vzniká prostor pro nejrůznější experimenty. Obvykle se jedná o využití v mezidobí, v období mezi jedním a druhým hlavním

využitím objektu či místa. V některých případech jsou politici a úředníci podobným aktivitám nakloněni, neboť v nich vidí potenciál pro turismus a ekonomiku města, v jiných případech stojí těmto aktivitám v cestě složitá byrokracie, neochota spolupracovat nebo zájmy developerů.

Někdy pořádají výběrová řízení na kreativní přestavby různých nevyužitých objektů a ploch, které by jinak dlouhodobě chátraly a zůstávaly opuštěné i samotná města. Ve vztahu Senátu k projektu *Allmende Kontor* je situace zcela specifická a v průběhu konfliktu o Tempelhofské pole se proměňuje. V mezidobí od uzavření leteckého provozu až do původně plánované výstavby bylo ve východní části letištního areálu Senátem města umožněno vytvořit zahradnický projekt. Smlouva byla uzavřena na tři roky, nájemné bylo symbolické. Vznik projektu iniciovala skupina desítky aktivistů, z nichž některé jsem na zahradách pravidelně potkával.

Místo, na němž se zahrady rozprostírají, se však nečekaně stalo polem politického konfliktu. Plocha, na které se zahrádky rozprostírají, by dle plánů na částečné zastavění Tempelhofského pole měla sloužit nové výstavbě. Realizace tohoto plánu by znamenala, že by zahradám *Allmende Kontor* nebyla prodloužena smlouva o dočasném užívání plochy na další období a po skončení stávající smlouvy by se pravděpodobně musely přesunout.

Někteří z členů *Allmende Kontor* se aktivně zasazovali za to, aby se výstavbě definitivně řeklo NE. I přes výše naznačený vývoj jsou členové *Allmende Kontor* již několik let v nejistotě, co s jejich projektem bude. Po uskutečnění referenda se tu a tam v médiích objevují názory, že by se na Tempelhofském poli mělo přeci jen stavět. I přes to, že byl nedávno schválen nový zákon o Tempelhofském poli (účinnost od 14. června 2014), který s výstavbou nepočítá, je stále ve hře jeho případná změna a referendum jako takové, nebo spíše jeho výsledek, není právně závazný. V současné době navrhuje zastavění Tempelhofského pole například Průmyslová a obchodní komora (IHK), která navíc doporučuje omezit pravomoci občanů zasahovat do stavebních plánů. Na obranu referenda vznikla nová iniciativa *Volksentscheid Retten* (Zachraňte referendum).⁷¹

Vzhledem k posunům v plánování Tempelhofského pole se situace několikrát proměnila. Celý areál, stejně jako zahrady *Allmende Kontor*, se stal oblíbenou volnočasovou lokalitou a

⁷¹ <http://www.thf100.de/start.html> [online cit. 26.5.2016]

turistickou atrakcí. Někteří obyvatelé Berlína vzali plánování do svých rukou a snaží se motivovat další spoluobčany, aby participovali na utváření parku. Senát uznal participativní snahy a částečně je nyní zastřešuje. První plány vytvořené na této bázi jsou již na světě a nejedná se o žádné fantaskní návrhy, jako byl plán postavit na místo bývalého letiště tisíc metrů vysokou horu (*Tempelhoferberg*), obrovské jezero, a další podobné návrhy, které patří spíše do světa *fantasy*. Naopak jde spíše o to, nechat park takový, jaký je.⁷²

Zahrady *Allmende Kontor* jako součást plánování budoucí podoby tempelhofského areálu nabízejí aktivním i potenciálním účastníkům tohoto procesu určitou vizi. Z této perspektivy lze projekt vnímat jako jeden z návrhů budoucího užívání areálu. Jako jednu z možností toho, jak by mohlo Tempelhofské pole v budoucnu vypadat. Zatím lze stále ještě mluvit spíše o alternativním způsobu využití prostorů, existujících vedle jiných, pro Tempelhofské pole prosazovaných, návrhů. Nedávné opětovné prodloužení smlouvy je sice pro zahrady dobrou zprávou, ale vzhledem k jednoletému prodloužení, pouze dočasné. Podle některých zahradníků vypovídá o tom, že Senát stále počítá s jiným využitím prostoru. To je nakonec nepřímou patrné i z výpovědí některých zástupců Senátu (viz kap. Vize pro Tempelhofské pole).

Allmende Kontor je možné interpretovat, a do značné míry tak vnímá i sám sebe, jako *alternativní prostor*, který je založený na kritice dominantního řádu a jež je projevem touhy po „právu na město“. Zatímco tradiční forma participace, která probíhá po celou dobu konfliktu o Tempelhofské pole a která se dynamicky proměňovala, může být považována za mělkou a je jí mnohé vytýkáno, jsou zahrady prostorem, který se reprezentuje na základě neustálé fyzické činnosti a přítomnosti v rámci konfliktu.

Alternativní prostory, tak jak o nich hovoří Pixová, vyjadřují odlišnou kulturu, životní styl či politiku. Lidé odcizení od zkomercializovaného světa řízeného požadavkem na neustálý ekonomický růst obvykle odmítají stávající socioekonomický řád a jeho ideologie, mocenské struktury, většinové normy, hodnoty atd., včetně standardizované sterilní estetiky, která v takovém světě převládá. Před takovým světem tito lidé utíkají do svých alternativních ostrůvků.⁷³

⁷² <https://tempelhofer-feld.berlin.de/> [online] [cit. 30.8.2015]

⁷³ PIXOVÁ, M. (2014): Alternativní prostory, In: Matoušek, R. a R. Osman (eds.): *Prostor(y) geografie*. Praha, Karolinum.

V těchto prostorech se setkávají s podobně smýšlejícími lidmi a věnují se svým zálibám a pro ně důležitým činnostem. Některé z takových prostorů jsou více založené na alternativní politice, jiné spíše na alternativní kultuře nebo na úniku před většinovým společenským systémem. Pixová rozlišuje několik takovýchto prostorů, mezi něž patří prostory rezistence ale také prostor pro alternativní kulturu a experimentování a i prostor pro život mimo většinový společenský systém. Přinejmenším první dva typy alternativních prostorů se s *Allmende Kontor* překrývají.

V rámci diskuze o budoucí podobě Tempelhofského pole nabízí *Allmende Kontor* myšlenku prostoru, který je otevřený všem. Tato otevřenost je však možná pouze zdánlivá. Snad žádný prostor nemůže být bez exkluze. O provozovateli a uživateli alternativních prostorů se někdy mluví jako o gentrifikačních pionýrech. Učiní původně nevýrazné místo zajímavým pro širší masu lidí a tím od samého počátku pracují na své vlastní proměně, někdy možná na svém zániku. V kapitole vstup do terénu jsem popisoval nesamozřejmost, s jakou jsem zde navazoval kontakty. Vyloučení jsou však dnes také ti, kdo by si rádi na místě, kde nyní stojí *Allmende Kontor* pořídili byt s výhledem na letištní budovu, a také jiné plány, které se zahradnickým projektem nepočítají.

Ať už však je *svoboda* Tempelhofského pole jakkoliv zdánlivá, zahradnický projekt, který si zde vytvořil relativně stálé zázemí, se zdá být jednoznačně více otevřeným projektem, než privatizace areálu ve formě bytové výstavby. Podle výpovědí informačních partnerů a kamarádů v Berlíně neustále narůstají možnosti exkluzivního bydlení. *Allmende Kontor* je vstupenkou do zcela jiné reality. Svým způsobem se tak tyto zahrady stávají určitým symbolem, který reprezentuje jednu z možných vizí Tempelhofského pole. Stávají se aktérem plánování. Nehledě na to, zda se někteří ze zahradníků zapojují do oficiálního plánování kooperovaného Senátem.

V úvodu jsem zmínil, že *Allmende Kontor* prezentuje oproti Senátu a iniciativě *100% Tempelhofer Feld* již hotový projekt. Měl jsem tím na mysli, že se jedná o projekt, který není prezentován pouze v politické diskuzi nebo na papíře. Jedná se o projekt, který si každý z nás může prohlédnout zblízka a svým způsobem jej prožít. *Allmende Kontor* je místem, kam chodí lidé rozjímat, pracovat, navazovat kontakty, zkrátka trávit čas. A taková místa by ve městě, podle mého názoru, neměla chybět.

I přes sílící pozici *Allmende Kontor* zapříčiněnou mimo jiné vzrůstajícím zájmem turistů, nelze jejich úspěch či neúspěch předpovídat. Jedno je nicméně již nyní zřejmé. Ať už se bude dále jednat o bytové výstavbě či o pokračování parku v současné podobě, bude se Senát pokoušet tyto snahy zastřešit pomocí inkluzivního plánování a dalších nástrojů městské politiky a vyjít z tohoto konfliktu jako politický vítěz.

Závěr

Jsem si vědom toho, že v procesu plánování sledovaného areálu ještě nepadlo poslední slovo. Tento výzkum doprovázela od samého začátku určitá skepse ohledně možnosti postihnout komplexitu zvoleného tématu. Rozvoj města nelze zastavit a snaha tento proces antropologicky uchopit a nadto dojít k nějakému závěru se mi zdála složitá.

Metodu zúčastněného pozorování jsem ve své práci obohatil o rozhovory s vybranými aktéry a další materiály. O to bylo ale možná později složitější sebraná data vzájemně propojit tak, aby jejich výpovědní hodnota nezůstala skrytá za libovůli autora a netransparentním strukturováním tématu. To byl hlavní důvod, proč jsem ve své diplomové práci věnoval poměrně hodně prostoru popisu pronikání do terénu a proměnám badatele. Vedle proměn tempelhofského areálu, vývoje diskuzí, které se o jeho budoucnosti vedou a forem jeho plánování, je z předložené diplomové práce patrné, že se v průběhu sledovaného období proměnilo také myšlení jejího autora. Poznání a zkušenost založená na terénní praxi mi umožnila zpětnou reflexi a interpretaci zkoumané problematiky a měla značné dopady na vnímání jednotlivých plánů a jejich reprezentací.

Plánování města jsem ve své práci popsal jako složitý proces, ve kterém na sebe narážejí nejrůznější vize a plány budoucího rozvoje města. Proces, jež se zakládá na aktuální konstelaci městských politik, vědění občanské společnosti a možnostech obyvatel do rozhodování o budoucnosti města zasahovat. Na místo vyčerpávajícího popisu všech plánů a návrhů jsem se za plánování Tempelhofského pole pokusil najít určité vzorce, které možná vedou ke čtení plánování tohoto areálu jako určitého prázdného procesu, v němž nemají příliš mnoho prostoru lidské emoce, zkušenosti a vyprávění.

Na základě uskutečněných rozhovorů, jsem do projektu vybral pouze témata, která se mi zdála být pro informační partnery a zejména pro jejich návrhy plánů stěžejní. Velký důraz tak byl kladen na částečnou zástavbu areálu a s ní spojené argumenty. To je téma, které bylo jako takové v rámci této práce možné tematizovat pouze v určitých náznacích. Jedná se o, v kontextu Berlína, centrální téma, týká se velké části obyvatel města a v současné době se na něj koncentruje jak Senát a komunální správy, tak také akademická sféra.

Operovat v textu bytovou politikou Berlína znamená pracovat s určitými symboly, které nabývají konkrétní význam teprve v konkrétní situaci. Jsou to symboly, které jsou nabyté

smyslem, jejich čtení nabízí řadu možností. Je však třeba si uvědomit, že právě tato témata strukturují plánování prostoru. Právě s těmito symboly jednotliví aktéři plánování pracují.

Stejným způsobem lze vnímat i zahrady *Allmende-Kontor*. To, jakým způsobem jsou tematizovány, vypovídá možná nakonec spíše o nás samých, než o zahradách jako takových. Konstrukce smyslu Berlína, kterou jsem výše popsal, není pouze způsobem, jakým se ubírají městské politiky. Jedná se také o určitou tvořivou sílu, kterou disponuje každý z nás a na jejímž základě vznikají naše představy o tom, jak by mělo vypadat naše prostředí a naše aktivity v něm.

Všechny v mé práci tematizované vize města (ať už Senátu, občanské iniciativy, či komunitní zahrady) mají jedno společné: týkají se toho, jak budeme v budoucnu žít. Proces plánování Tempelhofského pole ukazuje, že široké skupiny obyvatel si uvědomují, že na základě vlastní iniciativy mohou budoucnost města ovlivnit. Vyměňují si vědění a zkušenosti a aktivně se zapojují do utváření městských prostorů. Tím přispívají k dynamice toho, co Rauternberg označuje za „znovuzrození města“.⁷⁴ Tradičnímu plánování shora, tedy Senátu nezbyvá, než těmto výzvám čelit na základě dostupných městských politik. Jednou z nich je i přistoupit zdánlivě na hru opozice, inkluze jejich plánů ve snaze vyjít ze situace jako politický vítěz. Na jedné straně se tak, v souladu se strategiemi neoliberální vlády naznačenými v diplomové práci, Senát nemusí starat o správu města, protože odpovědnost přeneše na jeho obyvatele, současně mu tento postup dává prostor pokračovat v duchu neoliberální správy města, pro kterou je tento postup atraktivní možností nadále propagovat Berlín jako výhodné místo pro život, investice, a turistický ruch. Nezděráhá se tedy občanskou participací zastřešovat a nabízet Tempelhofské pole jako svoji značku, jako určitý symbol svobodného, demokratického Berlína.

Vztah komunitních zahrad *Allmende Kontor* k tomuto plánování je na jedné straně poháněn obavou o svou vlastní existenci, na druhé straně je poháněn vytyčenými cíli komunity. Pokud tedy máme nad zahradním projektem uvažovat jako nad aktérem plánování, je jím zejména proto, že je praktickou ukázkou toho, že město může vypadat také jinak. Zároveň reflektuje politický proces, v jehož rámci se rozhoduje o jeho vlastní budoucnosti, zapojuje se do tohoto procesu tím, že mu jde vlastním příkladem a nabízí určitou cestu, jak lze s veřejným

⁷⁴ RAUTERBERG, Hanno (2013). *Wir sind die Stadt!: Urbanes Leben in der Digitalmoderne*. Berlin: Suhrkamp, s. 97-150.

prostorem zacházet. Nabízí vizi města, která je zcela konkrétní a podle mého názoru lepší než ty ostatní. Tato vize je dostupná teď a tady, nikoliv v reprezentacích plánů, které se uskuteční někdy za dvacet let. Pokud jim komunální politika nechá otevřený prostor realizovat své plány zde a nyní, bude alespoň částečně v souladu s jejich vizí.

Z plánování Tempelhofského pole je dále patrné, že městské prostory mají ambivalentní charakter. Jsou ohroženy v důsledku sociální nerovnosti a segregace nebo jako důsledek centralistického, funkcionalistického plánování, ale také působením gentrifikace a kapitalizace (respektive neoliberalizace). V jednom novinovém článku, kde se Kaschuba vyjadřuje ke zcela jinému prostoru, jmenovitě k části Berlínské zdi, prostoru, který má s Tempelhofským polem spoustu podobných rysů, říká, že gentrifikované bude toto místo tak či tak, otázkou je zda zdola či shora.⁷⁵ Přesně toto je podle mého názoru i případem Tempelhofského pole. Jednotlivé iniciativy a hnutí jako je *Allmende Kontor* však tuto ambivalentní povahu vidí a pracují s ní. Otázka komu patří město, není v tomto novém kontextu pouze rétorickou formulí, ale skutečnou agendou. Pracovní náplní, která využívá nejrůznější formy reprezentace, taktiky a strategie, na jejichž základě dochází k proměnám města a života v něm.

Současné vědění městských společností se dnes rozhodně neomezuje na klasické vědění akademických a technických expertů a na odpovídající formální kvalifikaci. Přinejmenším stejně důležitým je vědění o městě, o každodennosti, protože zahrnuje neuvěřitelně rozmanité sociální zkušenosti. Toto vědění si lidé mezi sebou vzájemně předávají a snaží se ho aplikovat v praxi. Na tomto základě se utváří široké spektrum konkrétních iniciativ, praktik a experimentů. V tomto kontextu lze vnímat i jisté znaky posunu, které vykazuje teorie plánování a rozvoje měst. Strach před „zmizením měst“ možná nahrazují nové formy plánování, hovoří se o tzv. „obratu ke komunikaci“, tedy k nové participativní formě plánování města. Městská správa opouští úlohu arbitra a stává se spíše organizátorem komunikace mezi obyvateli.⁷⁶

⁷⁵ Die Zeit 19.3.2013. *Die East Side Gallery ist ein moralisches Projekt*. Autor Wolfgang KASCHUBA [online] <http://www.zeit.de/kultur/kunst/2013-03/east-side-gallery-moralisches-projekt-wolfgang-kaschuba> [cit. 21.5.2016]

⁷⁶ KASCHUBA, Wolfgang (2016). *Vom Wissender Städte: Urbane Räume als Labore der Zivilgesellschaft*. In KASCHUBA, Wolfgang, KLEINEN Dominik und Cornelia KÜHN (eds.). *Urbane Aushandlungen. Die Stadt als Aktionsraum*. Berlin: PANAMA-VERLAG (Berliner Blätter, 69), s. 18-19.

Seznam pramenů a literatury

- ANDERSON, Benedict R. (2006). *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*. New York.
- AUGÉ, Marc (1999). *Antropologie současných světů*. Brno: Atlantis.
- BAHRDT, Hans-Paul; HERLYN, Ulfert (2006). *Die moderne Großstadt*. Soziologische Überlegungen zum Städtebau. 2. Aufl. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- BENHABIB, Seyla (1991). *Modelle des öffentlichen Raums: Hannah Arendt, die liberale Tradition und Jürgen Habermas*. Soziale Welt 42. Jahrg., H. 2, pp. 147-165
- BINDER, Beate (2009). *Streitfall Stadtmitte: Der Berliner Schlossplatz*. Böhlau Verlag: Köln-Weimar-Wien.
- CLIFFORD, James a George E. MARCUS (eds.). *Writing culture: the poetics and politics of ethnography*. Berkeley: University of California Press.
- CERTEAU, Michel de (1984). *The practice of everyday life*. Překlad Steven Rendall. Berkeley: University of California Press.
- COLOMB, Claire (2011). *Staging the New Berlin. Place Marketing and the Politics of Urban Reinvention Post-1989*. London/New York: Routledge.
- DVOŘÁKOVÁ, Tereza, Tereza STÖCKELOVÁ a Yasar ABU GHOSH (eds.) (2013). *Etnografie: improvizace v teorii a terénní praxi*. Sociologické nakladatelství (SLON).
- FAINSTEIN, Susan S a Scott CAMPBELL. *Readings in planning theory*. Fourth edition. Chichester, West Sussex, UK: John Wiley & Sons Inc., 2016.
- FÜLLNER, Jonas und David TEMPLIN. (2011). *Stadtplanung von unten. Die ‚Recht auf Stadt‘ Bewegung in Hamburg*. In GEBHARDT, Dirk und Andrej HOLM (Hg.). *Initiativen für ein Recht auf Stadt*, Hamburg, VSA, 79-104.
- GEERTZ, Clifford (2000). *Interpretace kultur: Vybrané eseje*. Praha: Sociologické nakladatelství.

- GOFFMAN, E. (1999). *Všichni hrajeme divadlo: sebe prezentace v každodenním životě*. Praha: Nakladatelství Studia Ypsilon.
- GRAHAM, John St. (2008). *Victor Turner and contemporary cultural performance*. New York: Berghahn Books.
- HABERMAS, J. (2000). *Strukturální přeměna veřejnosti: zkoumání jedné kategorie občanské společnosti*. Praha: Filosofia.
- HANNERZ, Ulf (2003). *Several Sites in One*. In ERIKSEN, Thomas H. (ed.). *Globalisation. Studies in Anthropology*. London: Pluto Press.
- HARVEY, David (X) . *From Managerialism to Entrepreneurialism. The transformation of Urban Governance in Late Capitalism*. In: MILES, Malcom, Tim HALL and Iain BORDEN (eds.). *The City Cultures Reader*. London/ New York: Routledge, 50-59 (výňatek z Harvey 1989)
- HEALEY, Patsy (1993). *Planing through debate: The communicative turn in planning theory*, s. 233-53. In FISCHER, Frank and John FORESTER. *The argumentative turn in policy analysis and planning*. Durham, NC: Duck University Press.
- HEEG, Susanne und Marit ROSOL (2007). *Neoliberale Stadtpolitik im Globalen Kontext. Ein Überblick*. In: Prokla 149, 37. Jg. Nr. 4 491-509.
- HOLM, Andrej. *Das Recht auf die Stadt. Blätter für deutsche und internationale Politik*. 2011, 2011(8), 89-97.
- CHANG, G.C. a MEHAN, H.B. (2006). *Diskurz vedený nábožensky: Bushova vláda o válce s terorismem a alternativní diskurzy*. *Biograf* (40-41): 69 odst. Dostupné na adrese <http://www.biograf.org/clanek.php?clanek=4003> [naposledy navštíveno 21. 05. 2016]
- IRVIN, Renee and John STANSBUURY (2004): *Citizen Participation in Decision Making. Is It Worth the Effort?* In *Public Administration Review* 64 (1), pp. 55–65. DOI: 10.1111/j.1540-6210.2004.00346.x.
- JAYNE, M. (2006). *Cities and consumption*. London: Routledge.

- KASCHUBA, Wolfgang (2016). *Vom Wissen der Städte. Urbane Räume als Labore der Zivillgesellschaft*. In KASCHUBA, Wolfgang, KLEINEN Dominik und Cornelia KÜHN (Eds.). *Urbane Aushandlungen. Die Stadt als Aktionsraum*. Berlin: PANAMA-VERLAG (Berliner Blätter, 69).
- KASCHUBA, Wolfgang und Caroline GENZ (Hrsg.) *Tempelhof. Das Feld. Die Stadt als Aktionsraum*. Institut für Europäische Ethnologie, Berlin 2014.
- KARP, David A., Gregory P. STONE a William C. YOELS (1977). *Being urban: a social psychological view of city life*. Lexington: D. C. Heath and company.
- KUSENBACH, Margarethe (2003). *Street Phenomenology: The Go-Along as Ethnographic Research Tool*. *Ethnography*, roč. 4, č. 3, s. 455–485.
- LANG, Barbara (2000). *Zur Ethnografie der Stadtplanung*. In *Kulturwissenschaftliche Stadtforschung*. (Hrsg. von Waltraud Kokot, Thomas Hengartner u.a). Berlin.
- LEBUHN, Henrik (2015). *Urban Social Movements between Protest and Participation*. Paper presented at the RC21 International Conference on *The Ideal City: between myth and reality Representations, policies, contradictions and challenges for tomorrow's urban life*, Urbino, Italy.
- LEFEBVRE, H. (1998). *The production of space*. Oxford: Blackwell.
- LOW, Setha M. (2014). *Spatialities: The Rebirth of Urban Anthropology through studies of Urban Space*. In Donald M. Nonini (ed.) *A companion to Urban Anthropology*. John Wiley & Sons Ltd.
- MARCUSE, Peter (2011). *The Tree Historic Currents of City Planning*, In BRIDGES, Gary und Sophie WATSON (eds.). *The New Blackwell Companion to the City*. Blackwell, 643-655.
- MICKEL, Wolfgang W. (Hrsg.) (1999). *Handbuch zur politischen Bildung*. Schriftenreihe der Bundeszentrale für politische Bildung Band 358, Bonn 1999.
- MICHEL Boris und Nikolai ROSKAMM (2013). *Einführung: Die postpolitische Stadt*. *Sub\urban*, 2/2013, S. 9-16.

- NECKEL, Sighard. *Zwischen Robert E. Park und Pierre Bordieu: Eine dritte „Chicago School“? Soziologische Perspektiven einer amerikanischen Forschungstradition.* In *Soziale Welt*, Jg. 48, 1997, Nr. 1, s. 71 – 83.
- OSMAN, R. (2014): *Sociální prostor.* In MATOUŠEK, R. a R. OSMAN (eds.). *Prostor(y) geografie.* Praha, Karolinum, s. 33-58.
- PARK, Robert (1925). *Secondary Relations and Social Control.* In *The City.* Chicago. Pp. 23-29.
- PIXOVÁ, Michaela. (2014): *Alternativní prostory.* In MATOUŠEK, R., a R. OSMAN (eds.): *Prostor(y) geografie.* Praha, Karolinum.
- POSPĚCH, Pavel (2013). *Městský veřejný prostor: interpretativní přístup.* Sociologický ústav AV ČR.
- PURCELL, Mark (2009). *Resisting Neoliberalization. Communicative Planning or Counter-Hegemonic Movements?* *Planning Theory*, 8 (2), pp. 140–165. DOI: 10.1177/1473095209102232.
- RAUTERBERG, Hanno (2013). *Wir sind die Stadt!: Urbanes Leben in der Digitalmoderne.* Berlin: Suhrkamp.
- RECHENBERG, Christoph (2012). *Innovationsfeld Tempelhof: Möglichkeitsräume von Planungsinstrumenten.* München: GRIN Verlag GmbH.
- ROSKAMM, Nikolai (2011). *Die Utopie des Nichts – zur Transformation des Tempelhofer Feldes in Berlin.* In *dérive, Zeitschrift für Stadtforschung*, Nr. 42. S. 4-10.
- ROSOL, Marit (2010). *Public Participation in Post-Fordist Urban Green Space Governance: The Case of Community Gardens in Berlin.* DOI: 10.1111/j.1468-2427.2010.00968.x
- SAMEK, Tomáš (2015). *Možnosti deixe jako interpretačního principu: česky a německy mediováný prostor.* Dizertační práce. Praha FF UK.
- SASSEN, S. (2001). *The Global City.* New York, London, Tokyo. New Jersey.

- SCOTT, James C (c1998). *Seeing like a state: how certain schemes to improve the human condition have failed*. New Haven: Yale University Press. Yale agrarian studies.
- SENNETT, R (1993). *The fall of public man*. London: Faber and Faber.
- SCHLAACK, Johanna (2014). *Berlin und seine Flughafen: Herausforderungen integrierter Infrastruktur- und Stadtentwicklung*. In: *planung neu denken/pnd online*, [online] http://www.planung-neu-denken.de/images/stories/pnd/dokumente/1_2014/schlaack_johanna.pdf [cit. 21.5.2016]
- SCHNEIDER, Kathrin. *Bomb the City and Claim the Streets: Graffiti als Form der Identitätssuche und des Persönlichkeitsausdrucks im urbanen Raum*. Wien, nepublikováno. (Dr. phil.). Uni Wien 2012, Wien.
- SINGER, M. (1986). citováno z SULLIVAN, Lawrence E. *Sound and Senses: Toward a Hermeneutics of Performance*. *History of Religions* 26/1, 1-33.
- SOJA, E. *Postmodern Geographies. The Reassertation of Space in Critical Social Theory*. London, New York 1989.
- TAYLOR, Charles: *Wieviel Gemeinschaft braucht die Demokratie? Aufsätze zur politischen Philosophie* s. 93-139 kap. Liberale Politik und Öffentlichkeit, Suhrkamp.
- VALVERDE, Mariana (2001). *Seeing Like a City: The Dialectic of Modern and Premodern Ways of Seeing*, In *Urban Governance*. Law & Society Review."
- VÕSU, E. (2010). *Metaphorical analogies in approaches of Victor Turner and Erving Goffman: Dramaturgy in social interaction and dramas of social life*. Tartu: Department of Ethnology, University of Tartu.
- WEBER, Max (1998). *Metodologie, sociologie a politika*. Praha: Oikoymenh.
- WELZ, Gisela. 2012. *Kiez*, In *Marquardt, Nadine und Verena Schreiber (Hg.): Ortsregister. Ein Glossar zu Räumen der Gegenwart*. Bielefeld: transcript, S. 144-147.
- WENTZ in HAVEMANN, Antje a Klaus SELLE (c2010). *Plätze, Parks & Co.: Stadträume im Wandel : Analysen, Positionen und Konzepte*. Detmold: Rohn.

YIFTACHEL Oren and Margo HUXLEY (2000): *Debating dominance and relevance: Notes on the 'communicative turn' in planning theory. International Journal of Urban and Regional Research*, 24, 4, S. 907-913.

Internetové zdroje

<http://www.zeit.de/kultur/kunst/2013-03/east-side-gallery-moralisches-projekt-wolfgang-kaschuba> [online] [cit. 21.5.2016]

<http://www.morgenpost.de/berlin-aktuell/article119950493/Tempelhofer-Feld-Wohnen-ab-sechs-Euro-pro-Quadratmeter.html> [online] [cit. 2.5.2016]

<http://www.tagesspiegel.de/berlin/wohnungen-fuer-berlin-ihk-fordert-bebaut-das-tempelhofer-feld/13643320.html> [online] [cit. 29.5.2016]

<http://www.morgenpost.de/berlin/article128324116/Projekt-Chef-Steindorf-gilt-als-Mann-fuer-die-grossen-Aufgaben.html> [online] [cit. 29.5.2016]

<http://www.stadtentwicklung.berlin.de/staedtebau/projekte/tegel/> [online] [cit. 29.5.2016]

http://www.berliner-zeitung.de/berlin/kommentar-zur-unterbringung-von-fluechtlingen-baut-wohnungen-fuer-fluechtlinge-auf-dem-tempelhofer-feld-,10809148,31629848.html?dmcid=sm_fb_p [online] [cit. 1.9.2015]

<http://www.berliner-zeitung.de/tempelhofer-feld/stadtplanung-mueller-verteidigt-wohnungsplaene-fuer-tempelhofer-feld,22786336,21442110.html> [online] [cit. 1.9.2015]

<https://tempelhofer-feld.berlin.de/> [online] [cit. 30.8.2015]

<http://www.iga-berlin-2017.de/> [online] [cit. 30.4.2016]

<https://www.facebook.com/thf100/> [online] [cit. 2.10.2015]

<http://orangotango.info/projekte/kollektives-kartieren/kollektive-gartenkarten/allmende-kontor-gemeinschaftsgarten/> [online][cit. 18.6.2016]

<http://thf33-45.de/2014/08/28/tempelhofer-erklaerung-2014/> [online] [cit. 11. 2. 2016]

Rozhovory, go-alongs a další zvláštní události

<p>V rámci společného semináře na <i>HU /TU Berlin: Partizipation und ,bottom up urbanism' am Beispiel der Nachnutzung des Flughafengebäudes am Tempelhofer Feld</i> vedeném Dr. Henrikem Lebuuhnem a prof. Johannou Schlaack.</p>		
Tilmann Heuser	<p>Berlínský krajský předseda <i>BUND</i> – Spolku pro ochranu přírody a životního prostředí; od roku 2014 koordinátor participativního procesu na Tempelhofském poli.</p>	<p>4. června 2015 – <i>Center for Metropolitan Studies (CMS) der TU Berlin</i></p>
Ephraim Gothe	<p>Od roku 2006 do roku 2011 radní městské části <i>Berlin – Mitte</i> pro rozvoj města; od roku 2011 do roku 2014 státní tajemník v Senátním shromáždění pro rozvoj města; od roku 2014 se angažuje v územním plánování spolkových zemí <i>Berlin – Brandenburg</i>.</p>	<p>11. června 2016 – <i>Institut für Sozialwissenschaften der HU Berlin</i></p>
N.N.	<p>Zaměstnanec Senátního shromáždění pro hospodářství, technologii a výzkum.</p>	<p>18. června 2015 – <i>Senatsverwaltung für Wirtschaft, Technologie und Forschung in Schöneberg (Berlin)</i></p> <p>Rozhovor vedly: Julia Stier, Vera Kijewski</p>
Sybill Klotz	<p>Radní městské části pro zdraví,</p>	<p>24. června 2015 – <i>Rathaus</i></p>

	sociální věci a rozvoj města.	<i>Schöneberg</i>
Pascal C. Thirion	Manažer pro obor <i>Eventlocation Flughafen Tempelhof</i> , zodpovědný za organizaci velkých akcí na bývalém letišti Tempelhof.	30. června 2015 – <i>Tempelhof Projekt GmbH, Columbiadamm 10, Gebäude D2, 12101 Berlin</i> Rozhovor vedli: H. Lebuhn, D. Robotham, A. Stockmar, J. Zwink
Krömer	Členka dolní komory Úřadu pro ochranu památek.	7. července 2015 – <i>Rathaus Schöneberg John-F.-Kennedy Platz 10825 Berlin</i> Rozhovor vedla: Anna Stockmar
Christiane Bongartz	Spoluzakladatelka iniciativy <i>100% Tempelhofer Feld</i> .	13. července 2015 – <i>Café Sahne, Berlin</i>
Manfred Kühne	Vedoucí oddělení II Výstavba ve městě a projektování Senátního shromáždění pro rozvoj města a životní prostředí.	16. července 2015 – <i>Senatsverwaltung für Stadtentwicklung und Umwelt, Am Köllnischen Park 3, 10179 Berlin</i>
Christian Pannenborg	Berlínský Dj	21. července 2015 ? – rozhovor dělal spolužák David Robotham, místo rozhovoru není zaznamenáno

Se zahradníky a lidmi na Tempelhofském poli, respektive na <i>Allmende Kontor</i>		
N.N. (pán s modrou kšiltovkou)	Zahradník, jeden ze správců včelínů na <i>Allmende Kontor</i>	20. dubna 2015 – <i>go-along</i> po komunitních zahradách <i>Allmende Kontor</i>
N.N. (Thomas)	Relativně nový člen komunity <i>Allmende Kontor</i>	12. června 2015 – V průběhu neformálního rozhovoru v kavárně <i>Laika</i>
N.N. (spolužačka) a N.N. (Fabián)	Aktivisti v <i>RAW Gelände</i> (jedná se o jiné místo v Berlíně, ve čtvrti <i>Friedrichshein</i> , kde se vyjednává budoucí podoba města za účasti občanské společnosti)	19. června 2015 ? – <i>go-along</i> napříč Berlínem ukončený na <i>Tempelhofském poli</i>
N.N. (Julia)	Spoluzakladatelka projektu <i>Allmende Kontor</i> , zahradnice	1. srpna 2015 – <i>go-along</i> v komunitních zahradách <i>Allmende Kontor</i> po skončení členské schůze komunity

Další zvláštní události

29. května 2015 – *Gentrifizierungs-FREI-tage* (zábavně-naučná akce organizovaná pod hlavičkou Karly Pappel)

11. června 2015 Neformální sraz zájemců o plánování Tempelhofského pole ve Ville Neuköln

Pléna iniciativy v hangáru (Zollgarage) Tempelhofské budovy:

Das Tempelhofer Feld Gesetz-Lesung 16. dubna 2015

Erste Raumnutzungswerkstatt: Verortung der Nutzungsideen 29. června 2015

Werkstatt: Rahmenbedingungen für bürgerschaftliches Engagement, Pioniere und Projekt/ Veranstaltungen/Kultur und Kunstprojekte 15. června 2015

Komunitní srazy *Allmende Kontor*: 4. července 2015, 10. července 2015, 1. srpna 2015

Seznam obrázků a fotografií

Obr. 1.: Vizualizace *Tempelhofer Feld* z dílny *GROSS.MAX* s. 34.

Obr. 2.: Graffiti lokalizované v *Reuterkiez, Neuköln* v Berlíně s. 29.